

Research Paper

Flat ontology as a philosophy for co-disciplinary research and decision-making in present times: A step towards transdisciplinarity

Razieh Moussavi Khorshidi¹, Mohammad Hossein Sharifzadegan^{*2}

Received: Feb. 18, 2023; Accepted: Apr. 30, 2023

ABSTRACT

"Relational perspectives" have been proposed since the 1990s as an alternative approach to the philosophical foundations of social sciences, rejecting hierarchical or binary modes of thought of conventional traditions and avoiding deficiencies of moderate theories. Emphasizing "complexity", "interconnectivity" and "uncertainty" of the world, these views provide accounts of human and social dynamics and processes of "becoming". The latest of these perspectives is "flat ontology" or "deep relationalism". This article provides a comprehensive account of the "flat ontology" concept, its key ideas, and fundamental assumptions through the Research Synthesis, and explores its contributions to co-disciplinary, often suffering from eclectic gaps and the absence of a coherent methodological framework. "Flat ontology" implies "relationality," "multiplicity," "heterogeneity," "contingency," and "spatiotemporality" of reality; and regards entities in a deeply relational way, as dynamic intertwined associations and configurations. This perspective proposes a fluid interpretation of "power", whether among humans or between human and non-human entities, and responds to critical concerns about the necessity of social and environmental inclusiveness. Recent global crises such as the Coronavirus pandemic and climate change confirm the validity of this perspective. According to this view, knowledge fields are deeply interconnected, underscoring the necessity of the co-disciplinary, including multidisciplinary and interdisciplinary. Furthermore, flat ontology redefines the philosophical foundations of the co-disciplinary, towards the transdisciplinarity. Applying such a perspective is important and necessary both in social sciences, which deal with social phenomena, and in public decision -making which prescribes generally in a co-disciplinary way.

Keywords: becoming, contingency, deep relationalism, homogeneity, multiplicity, relationality, spatiotemporality

1. PhD Candidate in Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

✉ r.m.khorshidi@gmail.com

2. Professor of Urban and Regional Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

(Corresponding Author)

✉ m_sharifzadegan@sbu.ac.ir

INTRODUCTION

In the contemporary era, there have been many criticisms of theoretical shortcomings of the two main traditions of naturalism (positivism and structuralism) and anti-naturalism (relativist approaches such as voluntarism, interpretivism, and hermeneutics) as well as moderate theories such as "theory of structuration" (Giddens, 1984), "theory of practice" (Bourdieu, 1977, 1990), "critical realism" (Bhaskar, 1978, 1998) and "morphogenetic approach" (Archer, 1995, 2010, 2020) have entered humanities and social sciences. Also, numerous critical pragmatist debates have been raised around the increasing societal complexities and challenges - namely injustice/inequality, climate change, and recently the coronavirus pandemic.

In this regard, some scholars have emphasized the necessity of using a flat philosophy (against hierarchical/essentialist philosophies) as an alternative approach to the philosophical foundations of humanities and social sciences. Each of the scholars possesses their own distinctive terminology and lens of view, through which they describe the flat philosophy (such as Latour's "actor-network theory" and "flattening the social" (1986, 2007); Deleuze and Guattari's "Rhizome Theory" (1987); DeLanda's "Assemblage Theory" (2006, 2016); "Flat Ontology" by Marston, Woodward, and Jones (2007); "Single-Level Ontology" by Powell and Dépelteau (2013); "Deep Relational Ontology" by Dépelteau (2013). Even the scholarly articles that have introduced this philosophy in specific fields including geography (Ash, 2020) and spatial planning (Beunen, Duineveld, & Van Assche), have proposed only general and partial descriptions, and are silent about how to systematically conceptualize and use them practically.

This article aims to compile and elaborate a comprehensive and innovative conceptual framework for the philosophy and its fundamental principles. Referred to as "flat ontology" or "deep relationalism" in our article, it is argued that this philosophy can respond to the aforementioned theoretical shortcomings and pragmatic challenges. By using the basic concept of "deep relationality", we reconceptualize "reality" transactionally. This study serves as a foundation for developing a coherent methodological framework of this philosophical perspective across diverse fields of knowledge. Additionally, while co-disciplinary research and decision-making often lack a coherent methodology and suffer from various eclectic gaps, our article argues that flat ontology is fundamentally a co-disciplinary philosophy; by providing a specific methodological framework, rather than a mere amalgamation of theories and approaches, it paves the way toward transdisciplinarity.

Therefore, by reviewing the spectrum of co-disciplinary concepts in the initial step, we examine the reasons for the increasing significance of co-disciplinarity in present times. We investigate the "flat ontology" concept by comparing it with

conventional hierarchical/essentialist ontologies. Delving into these accounts, we can elucidate the fundamental ideas underpinning flat ontology and highlight its necessity and capacity for being employed in the co-disciplinary. Subsequently, we will extract the core principles of flat ontology and its understanding of reality.

METHODOLOGY

Employing the Synthesis Research method, the Configurative Synthesis approach, and utilizing documentary and library methodologies for data collection, the article critically reviews various theories that share similar concerns about adopting a flat philosophy in humanities and social sciences. By deploying and reassembling these theories, this article compiles and elaborates an innovative, comprehensive, and integrated conceptual framework of flat ontology as a co-disciplinary philosophy. The principal inquiries addressed in this article involve "What is the flat ontology?" Furthermore, it explores "Why it has been proposed as an appropriate philosophy of research and decision-making in the current era?" Lastly, the article delves into "How the flat ontology conceptualizes reality?"

FINDINGS

Flat ontology is founded upon the principles of "complexity," "dynamism," and "uncertainty" of the world; and its ontological priority is "relation/relationality". By rejecting the hierarchical/essentialist conceptions of "subject", "object", "reality", and "entity", this perspective relationally re-conceptualizes them, thereby escaping the fallacy of voluntarism and reification. In this mode of thought, relationality is both within and between entities. To elaborate, every "entity" is regarded as "a network actor in a broader network of actors", as "an assemblage in an association", and as "a network constituent of a configuration". These relations are not interactional but possess "deep relational" or "transactional" qualities; that is, they are interconnected, coexisting, and coevolving. Consequently, flat ontology emphasizes the uncertain, ongoing, and constant processes of "becoming".

By interrogating the common and pre-given notions of "scale," "difference," and "power," flat ontology also relationally redefines these concepts depending on the "intensity/degree of relationality" (or the "intensity/degree of both internal and external transactions") of entities/realities. Hence, by rejecting the notion of "hierarchical and nested scales," this perspective re-conceptualizes these scales as "nested associations." Similarly, given that the degree/intensity of relationality of an entity/reality is heterogeneous and asymmetric, the concepts of "difference" and "power" are also redefined relationally. By avoiding the tendency to reification power, this reading not only helps in understanding the dynamic mechanisms and contingent relations of power (concerning human and non-human actors, individual and collective agents, as well as their respective ideal and material

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

resources/tools); but also, it acknowledges the potential for change in power relations and social conditions.

In the framework of flat ontology, space is neither absolute nor relative; time is neither separate, independent chronological nor dilated; Instead, space-time is understood to be relational, encompassing multiple interwoven ideal and material dimensions. Entities/realities are considered to be spatiotemporal. In this perspective, one can't access a "pure reality", and what we encounter with are multiple intertwined "reality-cognitions". Consequently, "reality" is characterized by interconnected "subjective and objective", as well as "ideal and material" dimensions, rendering it a "contingent fact".

Henceforth, we deduce the fundamental tenets of flat ontology: the principle of "multiplicity" and "heterogeneity," "spiral-dialectical processes of becoming," "transactional relationality" or "deep-relationality," "factuality of reality" or "interwoven reality-cognition," "temporalization of time" or "spatiotemporally"; and redefine "reality" as "transactional, multiple, heterogeneous, contingent, and spatiotemporal reality-cognitions."

CONCLUSION

Some contributions of using "flat ontology" as the philosophical foundation are: eliminating ontological dualism and contradictions arising from them; considering complexities, connections, dynamics, and uncertainties in a comprehensive manner; allowing a practical, feasible, and efficient encounter with complex issues; facilitating co-disciplinary dialogues and contributing to assembling a co-disciplinary methodology, then compiling a coherent meta-theory.; allowing the formation of trans-disciplines resulting from co-disciplinarity; and responding to critical concerns about power relations, as well as societal and environmental inclusiveness.

By adopting the flat ontology as a philosophical foundation, scholars in the realms of humanities and social sciences learn that they act in a such contingent world, considering the "complexity and connectivity of the universe", "interwoven spatiotemporal mechanisms of psycho-embodied agents, Institutional-discursive context, and Biophysical environment", as well as "inescapable human limitations and bounded rationality". Although adopting such an approach complicates understanding and decision-making processes, it informs researchers and practitioners they ought to avoid oversimplifying reality, which ultimately leads to partial understanding and fragmented, inadequate, and unrealizable decision-making. It is necessary that decision-makers consider ongoing relations within and between entities (such as structures and agencies) as fields of transaction, and therefore, have dynamic prescriptions.

To fully address the philosophical debates surrounding flat ontology (or deep relationalism), and its application across various disciplines and fields of knowledge, it is imperative to delve into its epistemological issues. Additionally, it is essential to compile a methodological framework through the next detailed research endeavors. Once a general methodological framework has been established, future research in diverse fields of knowledge (including psychology, cognitive science, sociology, politics, economics, environment, biology, etc.) can contribute to elaborating the components within this framework. The ultimate goal is to create a coherent meta-theory for the co-disciplinary that steps toward transdisciplinarity.

NOVELTY

We believe that the newness of this paper is as follows:

1. Compiling and elaborating an innovative and comprehensive conceptual framework of flat ontology (deep relationalism) and reality.

2. Proposing flat ontology as an alternative approach to philosophical fundamentals of humanities and social sciences in the post-pandemic coronavirus era.

3. Introducing flat ontology as a co-disciplinary/interdisciplinary philosophy, towards transdisciplinarity.

4. Introducing flat ontology as an adequate philosophical foundation for bridging the eclectic gaps of co-disciplinary/interdisciplinary descriptive research and prescriptive decision-making.

5. Extracting the core assumptions of flat ontology in comparison with the equivalent assumptions of two main traditions of Naturalism and anti-Naturalism in social sciences.

6. Clarification of some widely used concepts in postmodern/poststructural studies, and their differentiation based on ontological roots (such as relativity vs. contingency, relative vs. relational, plurality vs. multiplicity, diversity vs. heterogeneity, interaction vs. transaction).

Introducing "contingency", "relationality", "multiplicity", "heterogeneity", and "transaction" as the specific terminology of flat ontology.

CONFLICT OF INTEREST

The authors declare no conflict of interest.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

BIBLIOGRAPHY

- Archer, M. S. (1995). *Realist social theory: The morphogenetic approach*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9780511557675
- Archer, M. S. (2010). Morphogenesis versus structuration: on combining structure and action. *The British journal of sociology*, 61 (1), 225-252. doi: 10.1111/j.1468-4446.2009.01245.x
- Archer, M. S. (2013). Collective reflexivity: A relational case for it. In C. Powell, Dépelteau, F. (Ed.), *Conceptualizing relational sociology: Ontological and theoretical issues* (pp. 145-161). New York: Palgrave Macmillan. doi: 10.1057/9781137342652_9
- Archer, M. S. (2020). The morphogenetic approach; critical realism's explanatory framework approach. In P. Róna, Zsolnai, L. (Ed.), *Agency and causal explanation in economics* (pp. 137-150). Cham: Springer. doi: 10.1007/978-3-030-26114-6_9
- Ash, J. (2020). Flat ontology and geography. *Dialogues in Human Geography*, 10(3), 345-366. doi: 10.1177/2043820620940052
- Ashrafi, A., & Fallahi Sayfoddin, A. (2012). Vāqe'gerā-yi-e enteḡādi, Borun-raft az dogāne-ye positivism va hermenotik [Critical Realism, Dual Exit from Positivism and Hermeneutic]. *Studies of International Relations*, 5(18), 9-46.
- Babadi, A., Shabani Varaki, B., Khandaghi, M.A., & Karami, M. (2018). Ta'ahodāt-e farārešte'i dar barnāme-ye dānešgāhi [Transdisciplinary commitments in university curriculum]. *Theory and Practice in Curriculum*, 6(12), 5-42.
- Beunen, R., Duineveld, M., & Van Assche, K. (2021). Flat ontology and evolving governance: consequences for planning theory and practice. *disP-The Planning Review*, 57(2), 112-123. doi: 10.1080/02513625.2021.1981017
- Bhaskar, R. (1978). *A realist theory of science*. New York: Harvester Press.
- Bhaskar, R. (1998). *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*. London: Psychology Press.
- Boelens, L. (2021). A flat ontology in spatial planning. *disP - The Planning Review*, 57(2), 4-15. doi: 10.1080/02513625.2021.1981006
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9780511812507
- Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice*. Stanford: Stanford University Press.
- Brassier, R. (2015). Deleveling: Against 'Flat Ontologies'. In Channa van Dijk et al. *Under Influence - Philosophical Festival Drift* (pp. 64-80). UK: Omnia.
- Burkitt, I. (2016). Relational agency: Relational sociology, agency and interaction. *European journal of social theory*, 19(3), 322-339. doi: 10.1177/1368431015591426

- Daneshpour, Z.A. (2008). *Darāmad-i bar nazariyehā-ye barnāme-rizi bā ta'kid-e viže bar barnāme-rizi-ye shahri* [An introduction to planning theories with a special emphasis on urban planning]. Tehran: Shahid Beheshti University.
- Davoudi, S., & Strange, I. (2009). *Conceptions of space and place in strategic spatial planning*. London: Routledge. doi: 10.4324/9780203886502
- DeLanda, M. (2006). Deleuzian social ontology and assemblage theory. In M. Fuglsang, Sorensen, B. M. (Ed.), *Deleuze and the Social* (pp. 250-266). Edinburgh: Edinburgh University Press. doi: 10.3366/edinburgh/9780748620920.003.0013
- DeLanda, M. (2016). *Assemblage theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press. doi: 10.1515/9781474413640
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1987). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Dépelteau, F. (2013). What is the direction of the “relational turn”? In C. Powell, Dépelteau, F. (Ed.), *Conceptualizing relational sociology: Ontological and theoretical issues* (pp. 163-185) New York: Palgrave Macmillan. doi: 10.1057/9781137342652
- Dewey, J., & Bentley, A. F. (1945). A terminology for knowings and knowns. *The Journal of Philosophy*, 42(9), 225-247. doi: 10.2307/2019897
- Dewey, J., & Bentley, A. F. (1946). Interaction and transaction. *The Journal of Philosophy*, 43(19), 505-517. doi: 10.2307/2019771
- Dixon, D. P., & Jones III, J. P. (2004). Poststructuralism. In N. C. J. James S. Duncan, Richard H. Schein (Ed.), *A companion to cultural geography* (pp. 79-107). Oxford: Blackwell Publishing Ltd. doi: 10.1002/9780470996515.ch7
- Donati, P. (2011). *Relational sociology: A new paradigm for the social sciences*. New York; London: Routledge. doi: 10.4324/9780203860281
- Ebrahimi Koushk Mahdi, S., Ahanchian, M.R., & Hosseingholizadeh, R. (2021). Arzyābi-ye nazariye-pardāzi dar motāle'āt-e modiriyat-e Āmuzeši bar asās-e me'yārḥā-ye beyn-e-reštei [The evaluation of theory-building in educational management studies based on interdisciplinary criteria]. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 13(4), 1-30. doi: 10.22035/isih.2021.374
- Fazeli, N.A., & Koushki, F. (2016). Rešeyi, beynārešeyi va pasārešeyi; taghyir-e olguhā-ye rešeyi dar zabān šenāsi [Disciplinary, interdisciplinary, and postdisciplinary; changing disciplinary patterns in linguistics]. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 9(1), 1-24. doi: 10.22035/isih.2017.243
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

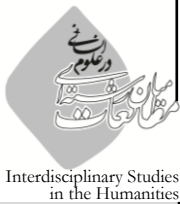
Abstract

- Harman, G. (2011). The road to objects. *continent.*, 1(3), 171-179.
- Hasani, M.H. (2010). Dar āmadi be raveš-šenāsi-ye talfiqi dar pažuheš-hāye miyānreštei-ye olum-e ejtemā'i [An introduction to Mixed methods in interdisciplinary social sciences]. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 2(4), 137-153. doi: 10.7508/isih.2010.08.007
- Hoseinzade Yazdi, M., & Mollabashi, S.M. (2020). Naqd-e Ketāb-e Falsafe-ye Olum-e Ejtemā'i; be-su-ye Pragmatism [A Critique of the "Philosophy of Social Sciences: Towards Pragmatism"]. *Critical Studies in Texts and Programs of Human Sciences*, 20(5), 73-96. doi: 10.30465/crtls.2020.5377
- Hubbard, P., & Kitchin, R. (2011). *Key thinkers on space and place*. California; London: SAGE Publications. doi: 10.1111/j.1745-5871.2013.00756.x
- Kraus, B. (2019). Relational constructivism and relational social work. In S. Webb (Ed.), *The Routledge Handbook of Critical Social Work* (pp. 93-104). Oxon; New York: Routledge. doi: 10.4324/9781351264402-9
- Laclau, E. (1990). *New reflections on the revolution of our time*. London; New York: Verso.
- Latour, B. (1986). The powers of association. In J. Law (Ed.), *Power, action and belief: a new sociology of knowledge?* (pp. 264-280). Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Latour, B. (2007). *Reassembling the social: An introduction to actor-network theory*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Lorimer, H. (2005). Cultural geography: the busyness of being more-than-representational'. *Progress in Human Geography*, 29(1), 83-94. doi: 10.1191/0309132505ph531pr
- Marston, S. A., Woodward, K., & Jones, J. P. (2007). Flattening ontologies of globalization: The Nollywood case. *Globalizations*, 4(1), 45-63. doi: 10.1080/14747730701245608
- McCormack, D. P. (2005). Diagramming practice and performance. *Environment and Planning D: Society and Space*, 23(1), 119-147. doi: 10.1068/d51j
- McCormack, D. P. (2008). Geographies for moving bodies: Thinking, dancing, spaces. *Geography Compass*, 2(6), 1822-1836. doi: 10.1111/j.1749-8198.2008.00159.x
- McFarlane, C. (2013). Relational sociology, theoretical inhumanism, and the problem of the nonhuman. In C. Powell, Dépelteau, F. (Ed.), *Conceptualizing relational sociology: Ontological and theoretical issues* (pp. 45-66). New York: Palgrave Macmillan. doi: 10.1057/9781137342652.0006
- Monshizade, A. (2022). Seyr-e tahavvol-e ta'ayyon-e badan dar memāri: az badan-vāregi tā badan-e padidāri [The evolution of objectifying body in Architecture: From Anthropomorphism to the Phenomenal Body]. *Soffeh*, 32(1), 5-20.
- Murdoch, J. (1997). Inhuman/nonhuman/human: actor-network theory and the prospects for a nondualistic and symmetrical perspective on nature and society. *Environment and Planning D: Society and Space*, 15(6), 731-756. doi: 10.1068/d150731

- Nabavi, S. A. (2016). Motâle'ât-e miyân-reṣṭei va takassor-e raveš-šenâxti: barxi molâhezât va pišnahâdhâ [Interdisciplinary studies and methodological plurality: Some considerations and suggestions]. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 8(2), 57-74. doi: 10.22035/isih.2016.216
- Najarian, P. (2016). Tabyin-e vižegihâ-ye falsafi-ye nazariye-ye pichidegi va estelzâmâte ân dar barnâme-ye darsi [The Explanation of Philosophical Features of Complexity Theory and its Implications in Curriculum]. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 8(4), 105-137. doi: 10.22035/isih.2016.231
- Pleasants, N. (1999). *Wittgenstein and the idea of a critical social theory: A critique of Giddens, Habermas and Bhaskar*. London; New York: Routledge. doi: 10.4324/9780203056059-5
- Powell, C. (2013). Radical relationism: A proposal. In C.Powell, Dépelteau, F. (Ed.), *Conceptualizing relational sociology: Ontological and theoretical issues* (pp. 187-207). New York: Palgrave Macmillan. doi: 10.1057/9781137342652_11
- Powell, C., & Dépelteau, F. (2013). Introduction. In C.Powell, Dépelteau, F. (Ed.), *Conceptualizing relational sociology: Ontological and theoretical issues* (pp. 1-12). New York: Palgrave Macmillan. doi: 10.1057/9781137342652.0003
- Roberts, J. M. (2001). Realistic spatial abstraction? Marxist observations of a claim within critical realist geography. *Progress in Human Geography*, 25(4), 545-567. doi: 10.1191/030913201682688931
- Roskamm, N. (2015). On the other side of "agonism": "The enemy," the "outside," and the role of antagonism. *Planning Theory*, 14(4), 384-403. doi: 10.1177/1473095214533959
- Schaab, G. L. (2013). Relational ontology. In A. Runehov, Oviedo, L. (Ed.), *Encyclopedia of Sciences and Religions* (pp. 1974-1975). Dordrecht: Springer. doi: 10.1007/978-1-4020-8265-8_847
- Scotland, J. (2012). Exploring the philosophical underpinnings of research: Relating ontology and epistemology to the methodology and methods of the scientific, interpretive, and critical research paradigms. *English language teaching*, 5(9), 9-16. doi: 10.5539/elt.v5n9p9
- Seyyedifard, S.A. (2021). Dar bâb-e raveš-e elmî va dāneš-e eĵtemâ'î [On the scientific method and social sciences]. *Critical Studies in Texts and Programs of Human Sciences*, 21(7), 75-96. doi: 10.30465/crtls.2021.37724.2325
- Shabani varaki, B., & Babadi, A. (2014). Takassor-e reṣṭeyi; alayh-e fahm-e rāyej az hamkâri-ye reṣṭehâ [Pluri-Disciplinary; Against the Common Perception of Collaboration Among Disciplines]. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 7(1), 1-25. doi: 10.7508/isih.2015.25.001
- Shabani varaki, B., Babadi, A., Khandaghi, M.A, & Karami, M. (2017). "Barnâme-ye darsi-ye farareṣṭe-i" mabnî bar tahlile lâyei 'lli: Mafruzehâ-ye falsafi, delâlathâ va model-i barâ-ye âmuzeš [Transdisciplinary Curriculum Inspired by the Causal Layered Analysis: Philosophical Assumptions, Implications and a Pedagogical Model]. *Journal of Higher Education Curriculum Studies*, 8(16), 7-34.

Interdisciplinary Studies
in the Humanities

Volume 15
Issue 3
Summer 2023

- Sharifzadeh, R. (2020). Naqdi bar ketab-e fahm-e elm-e ejtemā'i az chešm-andāz-e nazariye-ye konešgar šabake [A critique of the book Understanding Social Science: From the perspective of actor-network theory]. *Critical Studies in Texts and Programs of Human Sciences*, 20(5), 199-221. doi: 10.30465/crtls.2020.5382
- Sharifzadeh, R. (2021). Siyāsāt-e hasti-šenāsāne dar jahānhā-ye chandgāne [Existential policy in multiple worlds]. Negah dar Barresi Ketebe After Method: Mess in Social Science Research [A critical review on the book "After Method: Mess in Social Science Research"]. *Critical Studies in Texts and Programs of Human Sciences*, 21(7), 119-141. doi: 10.30465/crtls.2021.35564.2191
- Sil, R. (2000). The foundations of eclecticism: The epistemological status of agency, culture, and structure in social theory. *Journal of Theoretical Politics*, 12 (3), 353-387. doi: 10.1177/0951692800012003005
- Simpson, P. (2020). *Non-representational theory*. Oxon; New York: Routledge. doi: 10.4324/9781315148007
- Smith, R. G. (2003). Baudrillard's nonrepresentational theory: Burn the signs and journey without maps. *Environment and Planning D: Society and Space*, 21 (1), 67-84. doi: 10.1068/d280t
- Thayer-Bacon, B. (2010). A pragmatist and feminist relational (e)pistemology. *European Journal of Pragmatism and American Philosophy*, 2 (II-1). doi 10.4000/ejppap.948
- Thrift, N. (1996). *Spatial formations*. London: SAGE Publications. doi: 10.4135/9781446222362
- Thrift, N. (2004). Summoning life. In P. Cloke, Crang, P., Goodwin, M. (Ed.), *Envisioning Human Geographies* (pp. 81-103). London: Routledge. doi: 10.4324/9780203784495
- Wiscombe, T. (2016). *Be su-ye yek hasti-šenāsi-ye ofoqi-ye memāri* [Towards a flat ontology of architecture]. Tehran: Entesārāte Kasrā. (Original work published in 2016)

مقاله پژوهشی

هستی‌شناسی مسطح، فلسفه‌ای برای پژوهش‌ها و تصمیم‌سازی‌های همکاری رشته‌ای در دوران کنونی؛ گامی به سوی فرارشنگی

راضیه موسوی خورشیدی^۱، محمدحسین شریف‌زادگان^{۲*}

دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۲۹؛ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۱۰

چکیده

«دیدگاه‌های رابطه‌ای» از دهه ۱۹۹۰ به‌منزله رویکردی بدیل به بنیان‌های فلسفی علوم اجتماعی، با رد دوگانه‌انگاری و تفکر سلسله‌مراتبی سنت‌های مرسوم و همچنین اجتناب از کاستی‌های نظریه‌پردازی‌های میانه‌گرا مطرح شده‌اند. این دیدگاه‌ها با تأکید بر «بیچیدگی»، «به‌هم‌پیوستگی» و «عدم‌قطعیت» هستی، در پی تشریح فرایندهای «شوند» و پویایی‌های جامعه‌ای و انسانی‌اند. «هستی‌شناسی مسطح» یا «ژرف‌رابطه‌گرایی» متأخرترین این دیدگاه‌هاست. این مقاله قصد دارد با روش سنتز پژوهی، به‌طور جامع به معرفی و بسط مفهوم، ایده‌های کلیدی و پیش‌فرض‌های بنیادین هستی‌شناسی مسطح و راه‌آورد‌های به‌کارگیری آن برای همکاری‌های رشته‌ای - که مبتلا به شکاف‌های متعدد التقاطی و نبود چارچوب روش‌شناختی منسجم است - بپردازد. «هستی‌شناسی مسطح» معتقد به «رابطه‌مندی»، «چندگانگی»، «ناهمگنی»، «پیشابندی‌بودن» و «فضا-زمان‌مندی» واقعیت است؛ و موجودیت‌ها را به‌شیوه‌ای ژرف‌رابطه‌ای، به‌مثابه همبستگی‌ها و بیکربندی‌های درهم‌تنیده پویا در نظر می‌گیرد که وجودشان وابسته به روابط درونی و بینابینی‌شان است. این دیدگاه خوانشی سیال از «قدرت» - خواه بین انسان‌ها، خواه بین گونه‌های انسانی و غیرانسانی - طرح می‌کند که پاسخگویی دغدغه‌های انتقادی درباره لزوم دربرگیرندگی اجتماعی و محیط‌زیستی است. بحران اخیر شیوع جهانی ویروس کرونا و چالش‌های تغییرات آب‌وهوایی گواه ادعاهای این دیدگاه‌اند. بنا بر انگاره‌های این دیدگاه، حوزه‌های دانشی عمیقاً به‌هم‌پیوسته‌اند و این نشان‌دهنده ضرورت همکاری رشته‌ای - اعم از چندرشته‌ای و میان‌رشته‌ای - است. از سوی دیگر، هستی‌شناسی مسطح بنیان‌های فلسفی همکاری رشته‌ای را اساساً به شیوه‌ای یکپارچه بازتعریف می‌کند و می‌تواند گامی به سوی شکل‌گیری فرارشته‌ها باشد. چنین دیدگاهی، هم در حوزه علوم اجتماعی و انسانی که با درک پدیده‌ها سروکار دارند، و هم در حوزه تصمیم‌سازی و سیاست‌گذاری عمومی که با رویکردی همکاری رشته‌ای به تجویز می‌پردازند، بایسته و شایسته به‌کارگیری است.

کلیدواژه‌ها: شوند، پیشابند، ژرف‌رابطه‌گرایی، ناهمگنی، چندگانگی، رابطه‌مندی، فضا-زمان‌مندی

۱. دکتری شهرسازی، گروه برنامه‌ریزی و طراحی شهری و منطقه‌ای، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

r.m.khorshidi@gmail.com ✉

۲. استاد گروه برنامه‌ریزی و طراحی شهری و منطقه‌ای، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

m_sharifzadegan@sbu.ac.ir ✉

۱. مقدمه

دو سنت اصلی در علوم اجتماعی شامل طبیعت‌گرایی^۱ یا واقع‌گرایی خام (شامل اثبات‌گرایی و ساختارگرایی) و ضدطبیعت‌گرایی^۲ یا ناواقع‌گرایی (شامل جریان‌های نسبیست‌گرا مانند اراده‌گرایی، تفسیرگرایی و هرمنوتیک) است که هر دو، دیدگاه‌هایی سلسله‌مراتبی، ذات‌گرا و دوگانه‌انگار هستند (باسکار^۳، ۱۹۹۸، ۲۰-۱؛ شریف‌زاده، ۱۳۹۹؛ اشرفی و فلاحی سیف‌الدین، ۱۳۹۱؛ داوودی و استرنج^۴، ۲۰۰۹، فصل نخست؛ دیکسون و جونز^۵، ۲۰۰۴؛ دوناتی^۶، ۲۰۱۱). به سبب کاستی‌ها و انتقادهای وارد بر این دو سنت^۷، کوشش‌هایی میانه‌گرا برای اتخاذ موضعی بین آنها یا بین سایر دوگانه‌انگاری‌های رایج در علوم اجتماعی^۸ صورت گرفته است. برخی پژوهشگران در حالی که وفادار به یکی از این سنت‌های اصلی و اولویت‌هستی‌شناسانه آن هستند، به منظور افزایش انعطاف‌پذیری و جامعیت دیدگاه خود در برابر انتقادهای سنت پژوهشی رقیب، درصددند تا بین سنت خود و سنت رقیب اتصال برقرار کنند. درحالی‌که چنین کوشش‌هایی، مانند کوشش‌های مدافعان نظریه انتخاب عقلانی برای ترکیب دیدگاه خود با تحلیل‌های ساختاری، به دلیل بی‌توجهی به پیش‌فرض‌های فلسفی سنت‌شان عمدتاً تبدیل به لفاظی می‌شوند (سیل^۹، ۲۰۰۰، ۳۷۶-۳۶۹). برخی دیگر از کوشش‌های میانه‌گرا (دوناتی، ۲۰۱۱، ۱۷۸-۱۷۶) با پایه‌های فلسفی مستحکم‌تر و منسجم‌تری انجام شده است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان «نظریه ساخت‌یابی» (گیلدنز^{۱۰}، ۱۹۸۴)، «نظریه

1. naturalism
2. anti-naturalism
3. Bhaskar
4. Davoudi & Strange
5. Dixon & Jones
6. Donati

۷. برای اطلاعات بیشتر درباره انتقادهای وارد بر این سنت‌ها، نگاه کنید به: (دیکسون و جونز، ۲۰۰۴، ۸۰-۷۹؛ سیل، ۲۰۰۰، ۳۷۵-۳۵۴؛ آرچر، ۲۰۱۰، ۲۲۵-۲۲۶؛ آرچر، ۲۰۱۳، ۱۵۶؛ لوریمر، ۲۰۰۵، ۸۵؛ سیمپسن، ۲۰۲۰، ۱۱۷؛ اشرفی و فلاحی سیف‌الدین، ۱۳۹۱، ۲۴-۲۳؛ شریف‌زاده، ۱۳۹۹، ۲۰۵-۲۰۴ و ۲۱۵-۲۱۳؛ حسنی، ۱۳۸۹، ۱۴۲-۱۴۰؛ دوناتی، ۲۰۱۱، ۱۷۸-۱۷۲ و ۱۰۸؛ لاتور، ۲۰۰۷، ۲۶۰-۲۵۷).

۸. مانند دوگانه‌های مطلق‌گرایی/نسبیت‌گرایی، عینیت‌گرایی/ذهنیت‌گرایی، ماتریالیسم/ایدئالیسم، فردگرایی/جمع‌گرایی، توضیح علی/فهم تفسیری

9. Sil
10. Giddens

کاربست»^۱ و «برساخت‌گرایی ساختارگرایانه/ ساختارگرایی برساخت‌گرایانه»^۲ (بوردیو، ۱۹۷۷ و ۱۹۹۰)، «واقع‌گرایی انتقادی»^۳ (باسکار، ۱۹۷۸ و ۱۹۹۸) و «رهیافت مورفوژنتیک»^۴ (آرچر^۱، ۱۹۹۵ و ۲۰۱۰ و ۲۰۲۰) را نام برد. با این حال، این نظریه‌ها نیز در معرض انتقاد^۵های متعدد هستی‌شناسانه و شناخت‌شناسانه، کاستی‌های روش‌شناختی، و ناتوانی در تشریح فرایند پویایی‌های جامعه‌ای و انسانی قرار گرفته‌اند. گذشته از این، بسیاری از پژوهش‌های علوم اجتماعی به‌ویژه تلاش‌های همکاری رشته‌ای، به پایه‌های هستی‌شناسانه خود توجهی ندارند (بولنز^۶، ۲۰۲۱، ۷ و ۱۲؛ شعبانی ورکی و بابادی، ۱۳۹۳، ۹). این بی‌توجهی، با وجود شکاف‌های التقاطی^۹ در ترکیب نظریه‌ها، رهیافت‌ها و روش‌های گوناگون رشته‌های همکار، موجب مسائلی از جمله آشفتگی‌های شناخت‌شناسانه و روش‌شناختی (نبوی، ۱۳۹۵، ۷۱؛ دانشپور، ۱۳۸۸، ۲۵-۲۲)، ملغمه‌سازی مفاهیم و روش‌ها بدون توجه به پایه‌های فلسفی‌شان، و تعریف نشدن دستورکار روش‌شناختی مشخص و اصولی برای پیشبرد پژوهش می‌شود.

دیدگاه‌های «رابطه‌ای»^{۱۱} در نظریه اجتماعی که به‌طور ویژه از دهه ۱۹۹۰ مطرح

1. Practice Theory
2. Structuralist Constructivism/ Constructivist Structuralism
3. Bourdieu
4. Critical Relaism
5. Morphogenetic Approach
6. Archer

۷. برای اطلاعات بیشتر درباره کاستی‌های این نظریه‌ها، به این منابع نگاه کنید: انتقادهای وارد بر نظریه ساخت‌یابی (پلیزنت، ۱۹۹۹؛ دپلتو، ۲۰۱۳، ۱۷۲؛ آرچر، ۲۰۱۰ و ۲۰۲۰؛ بورکیت، ۲۰۱۶؛ دوناتی، ۲۰۱۱، ۱۷۸-۱۷۷)، انتقادهای وارد بر نظریه کاربست (دپلتو، ۲۰۱۳، ۱۷۲؛ آرچر، ۲۰۲۰، ۱۴۶-۱۴۴)، انتقادهای وارد بر واقع‌گرایی انتقادی (پلیزنت، ۱۹۹۹؛ دیکسون و جونز، ۲۰۰۴، ۸۰؛ شریف‌زاده، ۱۳۹۹، ۲۰۶-۲۰۵ و ۲۱۱-۲۰۹ و ۲۲۰)، انتقادهای وارد بر رهیافت مورفوژنتیک (بورکیت، ۲۰۱۵؛ مک‌فارلین، ۲۰۱۳، ۶۶-۴۵؛ دوناتی، ۲۰۱۱، ۱۱۶-۱۱۲؛ بورکیت، ۲۰۱۵)، و انتقادهای کلی وارد بر نظریه اجتماعی معاصر (لاتور، ۲۰۰۷).

8. Boelens
9. eclectic gap
10. relational perspectives

۱۱. دیدگاه‌های رابطه‌ای، زیرمجموعه تفکرات پس‌ساختارگرا هستند. پس‌ساختارگرایی شامل دو شاخه اصلی «پس‌ساختارگرایی نسبیست‌گرا یا بازنمودی» (relativist/representational post-structuralism) و پس‌ساختارگرایی رابطه‌گرا یا فراتر-از-بازنمودی (relationalist/more-than-representational post-structuralism) است. پس‌ساختارگرایی رابطه‌گرا، با اهمیت دادن مجدد به ماتریالیسم، با عنوان‌هایی همچون «ماتریالیسم نوین»، «ماتریالیسم دیالکتیکی» و «ماتریالیسم دلوزی»، در پی افزودن بحث مادیت به تحلیل‌های بازنمودی و گفت‌مانی خود است.

برای اطلاعات بیشتر، نگاه کنید به: (دیکسون و جونز، ۲۰۰۴؛ بیونن و همکاران، ۲۰۲۱؛ لوریمر، ۲۰۰۵؛ سیمپسن، ۲۰۲۰؛ هابرد و کیچن، ۲۰۱۱، ۴۹۹-۴۹۶؛ داوودی و استرنج، ۲۰۰۹، ۳۵-۳۰؛ اسمیت، ۲۰۰۳، ۶۹-۶۷؛ مک‌کورمک، ۲۰۰۵، ۱۲۲).

شده‌اند، از جمله رویکردهایی اند که به دنبال اتخاذ موضعی میانه‌گرا (پاول و دپلتو^۱، ۲۰۱۳، ۱) و همچنین رفع کاستی‌های رویکردهای ترکیبی پیش‌گفته‌اند. آن‌ها اگرچه در چگونگی تعریف رابطه‌مندی^۲ با یکدیگر تفاوت‌هایی دارند (کراوس^۳، ۲۰۱۹، ۹۳)، اما به‌طور کلی در پی «اجتناب از تفکر سلسله‌مراتبی و دوگانه‌انگاری‌های رایج در علوم اجتماعی، و تأکید بر پیچیدگی‌ها، بویایی‌ها و عدم قطعیت‌های جهان» هستند. از جامع‌ترین این رویکردها، در برابر دیدگاه‌های سلسله‌مراتبی و دوگانه‌انگار، که بر لزوم به‌کارگیری یک دیدگاه بدیل مسطح و ژرف‌رابطه‌گرایانه^۴، تأکید دارد (آش^۵، ۲۰۲۰، ۱)، «هستی‌شناسی مسطح»^۶ است. هستی‌شناسی مسطح عمدتاً ریشه در آثار پیشرو در این زمینه همچون «هزار پهنه مسطح (هزار فلات)»^۷ (دلوز و گاتاری^۸، ۱۹۸۷)، «نظریه کنشگر-شبکه»^۹ (لاتور^{۱۰}، ۱۹۸۶ و ۲۰۰۷)، «نظریه همبندی»^{۱۱} (دلاندا^{۱۲}، ۲۰۰۶ و ۲۰۱۶)، و «جامعه‌شناسی رابطه‌ای»^{۱۳} (دوناتی، ۲۰۱۱؛ پاول و دپلتو، ۲۰۱۳) دارد. این دیدگاه در دوران کنونی، به ویژه پس از شیوع جهانی ویروس کرونا، با اقبال گسترده و روزافزون پژوهشگران علوم انسانی و اجتماعی مواجه شده است (بولنز، ۲۰۲۱، ۸ و ۱۱). از جمله ره‌آورد‌های به‌کارگیری «هستی‌شناسی مسطح» به مثابه بنیان فلسفی پژوهش، می‌توان این موارد را نام برد: «توجه به بنیان‌های هستی‌شناسانه و انسجام فلسفی پژوهش»، «رفع دوگانه‌انگاری‌های هستی‌شناسانه و تناقض‌های ناشی از آن‌ها»، «درنظرداشتن پیچیدگی‌ها، پیوستگی‌ها،

1. Powell & Dépelteau
2. relationality
3. Kraus
4. an alternative flat and deep-relational perspective
5. Ash
6. flat ontology
7. A Thousand Plateaus
8. Deleuze & Guattari
9. Actor-Network Theory
10. Latour
11. Assemblage Theory
12. Delanda
13. Relational Sociology

پویایی‌ها و عدم قطعیت‌ها»، «مهیا ساختن فرانظریه‌ای منسجم برای گفت‌وگوهای همکاری‌رشته‌ای»، «کمک به بسط روش‌شناسی همکاری‌رشته‌ای»، «کمک به شکل‌گیری فرارشته‌های حاصل از همکاری‌رشته‌ای»، و «پاسخگویی به دغدغه‌های انتقادی درباره قدرت، دربرگیرندگی جامعه‌ای و محیط‌زیستی^۱». چنین رویکردی، چه در حوزه علوم اجتماعی و انسانی که با درک پدیده‌ها سروکار دارند، و چه در حوزه تصمیم‌سازی و سیاست‌گذاری عمومی که به تجویز می‌پردازند، بایسته و شایسته به‌کارگیری است.

این دیدگاه تاکنون به‌گفت‌مان آکادمیک فارسی و منابع فارسی‌زبان وارد نشده است. از این رو، در این مقاله، بنیان‌های نظری فلسفی «هستی‌شناسی مسطح» را به تفصیل می‌کاویم^۲ تا برای طیف وسیع‌تری از پژوهشگران همکاری‌رشته‌ای مفید واقع شود. از مهمترین دستاوردهای ضمنی این مقاله، روشن شدن معنای برخی مفاهیم پرکاربرد و پر دامنه، و تمایزشان بر اساس ریشه‌های هستی‌شناختی هرکدام از آنهاست؛ از جمله این مفاهیم می‌توان نسبت^۳ در برابر پیشایند^۴، نسبت‌گرایی در برابر رابطه‌گرایی، تکثر^۵ در برابر چندگانگی^۶، تنوع^۷ در برابر ناهمگنی^۸، میان‌کنش در برابر باهم‌کنش/تبادل^۹ را نام برد.

پرسش اصلی این است که «هستی‌شناسی مسطح چیست و چرا به‌منزله فلسفه‌ای مناسب برای پژوهش‌ها و تصمیم‌سازی‌های همکاری‌رشته‌ای در دوران کنونی مطرح

1. societal and environmental inclusiveness

۲. این مقاله، نخستین نوشتار از سلسله نوشتارهای ما در باب بازاندیشی آموزش برنامه‌ریزی (به‌منزله انتظامی همکاری‌رشته‌ای) از دیدگاه ژرف‌رابطه‌گرایی (مبتنی بر هستی‌شناسی مسطح) است. ما در مقاله آتی خود، به بنیان‌های شناخت‌شناسانه و روش‌شناسی منشعب از هستی‌شناسی مسطح (در قالب کلی ژرف‌رابطه‌گرایی) می‌پردازیم.

3. relativity

4. contingency

5. plurality

6. multiplicity

7. diversity

8. heterogeneity

9. interaction vs. transaction

۱۰. در گفت‌مان آکادمیک فارسی transaction عموماً به‌صورت «مبادله»، «تبادل» و «بده‌بستان» تعریف می‌شود که این واژه‌ها بیشتر در علم اقتصاد مصطلح‌اند. حال آنکه transaction به‌طور کلی به روابط رفت‌وبرگشتی اطلاق می‌شود که موجودیت دو طرف رابطه نیز وابسته به آن روابط و همواره پویاست. برای پرهیز از خلط این معنای کلی با تعریف مصطلح اقتصادی، در این مقاله از معادل «باهم‌کنش» استفاده می‌شود.

است؟» این مقاله با استفاده از روش سنتز پژوهی، با رویکرد سنتز چینی^۱، و تکیه بر ابزار روش اسنادی در جمع‌آوری داده‌ها، منابع گوناگون و پراکنده مرتبط با دیدگاه هستی‌شناسی سطح را مورد مطالعه، ارزیابی، ترکیب و سازماندهی مجدد قرار می‌دهد تا چارچوبی بدیع و جامع از اصول هستی‌شناسی سطح ارائه شود. از این‌رو ابتدا با مروری بر مفاهیم مرتبط با همکاری‌رشته‌ای، اعم از چندرشته‌ای، بین‌رشته‌ای و فرارشته‌ای، مفهوم «هستی‌شناسی سطح» در قیاس با هستی‌شناسی‌های متعارف از زوایای گوناگون به تفصیل واکاوی می‌گردد. با تحلیل این مفاهیم، ایده‌های کلیدی هستی‌شناسی سطح و همچنین مهمترین دلایل شایستگی و بایستگی به‌کارگیری آن در پژوهش‌های همکاری‌رشته‌ای در دوران کنونی تشریح می‌شود. سپس پیش‌فرض‌های بنیادین هستی‌شناسی سطح، در قیاس با پیش‌فرض‌های هم‌ارز آن در سنت‌های اصلی علوم اجتماعی، به‌منزله یافته‌های اصلی پژوهش استخراج، و در نهایت، جمع‌بندی می‌شود.

۲. مروری بر مفاهیم

۲-۱. همکاری‌رشته‌ای: از چندرشته‌ای تا فرارشته‌ای

همکاری‌رشته‌ای^۲ به صورت‌های گوناگون به‌مثابه شیوه‌ای از تفکر، فلسفه، روش‌شناسی، و فرایند تعامل بین رشته‌های مختلف با هدف مشترک درک همه‌جانبه و یکپارچه برای حل مسائل پیچیده و چندبعدی تعریف می‌شود (شعبانی ورکی و بابادی، ۱۳۹۳؛ نبوی، ۱۳۹۵؛ فاضلی و کوشکی، ۱۳۹۵؛ بابادی، شعبانی ورکی، امین‌خندقی، و کرمی، ۱۳۹۶). نقطه آغاز چنین پژوهش‌های همکارانه‌ای پذیرش این امر است که واقعیت پیچیده‌تر از آن است که با شرحی تک‌ساحتی در چارچوب یک رشته خاص بتوان آن را درک کرد یا همه ابعادش را شناخت. همکاری‌رشته‌ای، مبتنی بر پذیرش «اصل پیچیدگی» است (نجاریان، ۱۳۹۵؛ لا، ۲۰۰۴، به نقل از شریف‌زاده، ۱۴۰۰، ۱۲۲؛ روبرتز^۳، ۲۰۰۱، ۵۴۹؛ دپلتو^۴، ۲۰۱۳،

1. configurative synthesis
2. co-disciplinarity
3. Roberts
4. Dépelteau

۱۷۰؛ بولنز، ۲۰۲۱، ۱۰ و ۵؛ آرچر، ۲۰۲۰، ۱۴۰): «واقعیت هستی، درهم‌پیچیده و چندلایه^۱، درهم‌تنیده^۲، چندگانه^۳، رابطه‌مند، سرشار از عدم قطعیت‌ها^۴، مبتنی بر فرایندهای نامعین و مداوم شوند^۵، و امری پیش‌بینی‌ناپذیر است.»

از جمله مهمترین سبب‌های اهمیت فزاینده همکاری‌رشته‌ای در دوران کنونی «درک محدودیت‌های شناختی و روش‌شناختی تک‌رشته‌ای‌ها (لا، ۲۰۰۴، به نقل از شریف‌زاده، ۱۴۰۰، ۱۲۷-۱۲۴)، از هم‌گسستگی حوزه‌های دانشی تخصصی در رویارویی با پویایی‌ها و پیچیدگی‌های واقعیت، پیچیده‌تر شدن نیازهای دنیای جدید، و لزوم برخورد عملی، امکان‌پذیر و کارآمد با مسائل پیچیده و حل آنهاست (ابراهیمی کوشک‌مهدی، آهنچیان و حسینقلی‌زاده، ۱۴۰۰؛ فاضلی و کوشکی، ۱۳۹۵؛ بابادی، شعبانی ورکی، امین‌خندقی، و کرمی، ۱۳۹۷). همکاری‌رشته‌ای، در تقابل با پیش‌فرض‌های دوگانه‌انگار جمع‌گرایی در برابر فردگرایی روش‌شناختی تک‌رشته‌ها (باسکار، ۱۹۹۸، ۲۳-۱؛ سیل، ۲۰۰۰، ۵-۳۵۴ و ۴-۳۶۲؛ دوناتی، ۲۰۱۱، ۱۷۱-۸) و مبتنی بر بهره‌گیری از روش‌شناسی میانه^۶ است.

گونه‌های همکاری‌رشته‌ای که شامل چندرشته‌ای^۷، بین‌رشته‌ای^۸، و فرارشته‌ای^۹ است (شعبانی ورکی و بابادی، ۱۳۹۳؛ ابراهیمی کوشک‌مهدی و همکاران، ۱۴۰۰؛ بابادی و همکاران، ۱۳۹۷؛ شعبانی ورکی، بابادی، امین‌خندقی و کرمی، ۱۳۹۷) در پیوستاری تحت عنوان کلی تعددرشته‌ای^{۱۰} قرار می‌گیرد که از پایین‌ترین سطوح همکاری‌رشته‌ای و نظام‌های ساده‌تر و از هم‌گسسته‌تر دانش، به سمت بالاترین سطوح همکاری‌رشته‌ای و نظام‌های پیچیده‌تر و یکپارچه‌تر دانش پیش می‌رود. به‌نحوی که در یک سو، مرزهای شناختی و روشی رشته‌های همکار برای مطالعه پدیده یا مسئله حفظ می‌شود (چندرشته‌ای)؛ در میانه

1. folded
2. interwoven/intertwined
3. multiple
4. uncertainties
5. ongoing processes of undefined becoming
6. the midway/ middle way
7. multidisciplinary
8. interdisciplinary
9. transdisciplinary
10. pluridisciplinary

پیوستار، رشته‌ها وارد مرزهای شناختی و روشی یکدیگر می‌شوند و با توجه به ضرورت و نیازهای جدید، مفاهیم به عاریت گرفته می‌شوند و حوزه‌های دانشی جدید در چارچوب رشته‌ها گسترش می‌یابند (بین‌رشته‌ای)؛ و در سوی دیگر، با همگرایی و یکپارچه‌سازی چشم‌انداز چند دانش رشته‌ای و تلفیق شناختی و روشی آنها در قالب یک چارچوب مفهومی مشترک، در نهایت با فروپاشی مرزهای رشته‌ای، فرارشته^۱ با موضوع‌ها، روش‌ها و زبان جدید ایجاد می‌شود.

به سبب وجود شکاف‌های التقاطی اگر همکاری رشته‌ای با مبنای فلسفی - نظری محکم و معیارهای از پیش تدوین شده صورت نگیرد، به جای اثربخشی، به آشفتگی شناخت‌شناسانه و روش‌شناختی منجر می‌شود (نبوی، ۱۳۹۵؛ دانشپور، ۱۳۸۸، ۲۵-۲۲). با این حال، تا کنون فرانظریه‌ای به صورت مدون برای همکاری رشته‌ای مطرح نشده است. بررسی اولیه‌ای از مقاله‌های منتشر شده در فصلنامه «مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی» حاکی از آن است که تعداد اندکی از آنها دغدغه روش‌شناختی داشته‌اند و بیشتر آنها فاقد روش‌شناسی میان‌رشته‌ای مشخص‌اند (نبوی، ۱۳۹۵، ۷۱). این در حالیست که پیش‌فرض‌های روش‌شناختی خود ناشی از مواضع هستی‌شناسانه و شناخت‌شناسانه‌اند (سیدی‌فرد، ۱۴۰۰، ۷۷؛ لا، ۲۰۰۴، به نقل از شریف‌زاده، ۱۴۰۰، ۱۲۷) و اولویت هستی‌شناختی خاص، بر مفصل‌بندی همکاری رشته‌ای و نوع و تقدم رشته‌ها اثرگذار است. بنابراین، ضروری است چارچوب همکاری رشته‌ای در سطح اساسی‌تری از شناخت، یعنی در سطح هستی‌شناسانه، بررسی شود.

۲-۲. مفهوم هستی‌شناسی مسطح

موضوع فلسفی هستی‌شناسی (سیدی‌فرد، ۱۴۰۰، ۷۸-۷۷؛ دیکسون و جونز، ۲۰۰۴، ۷۹) ناظر بر این است که ماهیت واقعیت - اعم از جامعه، فرهنگ، فرد، و فضا - چیست و اجزای

۱. فرارشته‌گرایی با هدف دستیابی به «وحدت شناخت» برای فهم به‌هم‌پیچیدگی مسائل و حل آنها، در دو بعد صورت می‌گیرد. در بعد نخست، بنیان‌های فلسفی همکاری رشته‌ها پیوسته با زاندیشی می‌شود و دانش یکپارچه حاصل به‌طور مداوم به سطوح اساسی‌تری از شناخت منتقل می‌شود. هستی‌شناسی فرارشته‌ای، به جای تمرکز بر یک سطح اساسی از واقعیت، بر «سطوح چندبعدی و چندارجاعی واقعیت» (multidimensional and multi-referential levels of reality) تأکید دارد؛ یعنی هیچ یک از سطوح واقعیت نمی‌تواند چنان استعلای هستی‌شناختی داشته‌باشد که به‌وجودآورنده سایر سطوح واقعیت باشد. بعد دوم، دیدگاهی انتقادی نسبت به مناسبات مرسوم در حوزه‌هایی چون فرهنگ، قدرت، و محیط‌زیست دارد و با دربرگیری حوزه‌های مغفول دانشی، آن‌ها را یکپارچه و به‌هم‌تافته می‌بیند.

تشکیل دهنده آن کدامند. پژوهش‌های اجتماعی به‌طور ضمنی یا آشکار مبتنی بر پیش‌فرض‌های هستی‌شناختی متفاوتی‌اند که منجر به رهیافت‌هایی متفاوت برای شناخت پدیده‌های اجتماعی و مولفه‌های سازنده آنها می‌شوند (آرچر، ۲۰۲۰، ۱۴۰؛ آرچر، ۱۹۹۵، ۱۵۹؛ اسکاتلند^۱، ۲۰۱۲). مواضع هستی‌شناختی را می‌توان به‌طور کلی از طریق مفهوم سلسله‌مراتبی هستی‌شناختی^۲ دسته‌بندی کرد: «هستی‌شناسی مسطح یا تک‌سطحی» در برابر «هستی‌شناسی‌های سلسله‌مراتبی».

«هستی‌شناسی مسطح» (براسیه^۳، ۲۰۱۵) که با عنوان «هستی‌شناسی افقی» (ویسکامب، ۱۳۹۵) نیز ترجمه شده و معادل «هستی‌شناسی تک‌سطحی»^۴ (پاول و دپلتو، ۲۰۱۳، ۹؛ دپلتو، ۲۰۱۳، ۱۸۶-۱۶۳)، «هستی‌شناسی شبکه‌ای» (شریف‌زاده، ۱۴۰۰، ۱۲۶-۱۲۷؛ لاتور، ۲۰۰۷) و «هستی‌شناسی ژرف‌رابطه‌گرایانه»^۵ (دپلتو، ۲۰۱۳، ۱۸۴-۱۷۷) است، در تقابل با «هستی‌شناسی‌های سلسله‌مراتبی» قرار دارد. هستی‌شناسی‌های سلسله‌مراتبی ادعا می‌کنند که برخی موجودیت‌ها^۶ در سطح اساسی‌تری از وجود قرار دارند و سایر موجودیت‌ها به آنها وابسته‌اند، درحالی‌که هستی‌شناسی مسطح چنین جایگاه ممتازی برای هر موجودیتی را رد می‌کند: «ما در جهانی مسطح بدون هرگونه استعالی^۷ زندگی می‌کنیم» (دپلتو، ۲۰۱۳، ۱۷۷). به عبارتی، در این جهان «... همه سطوح در یک زمین بازی قرار می‌گیرند» (هارمن^۸، ۲۰۱۱، ۱۷۷). اگرچه همه آنها را نمی‌توان شناخت.

پژوهشگرانی که به صراحت عنوان «هستی‌شناسی مسطح» را طرح کرده‌اند (باسکار، ۱۹۷۸؛ مرداک^۹، ۱۹۹۷؛ دلاندا، ۲۰۰۶، ۲۰۱۶؛ مارستون، وودوارد و جونز^{۱۰}، ۲۰۰۷؛ براسیه، ۲۰۱۵؛ آش، ۲۰۲۰)، هر یک بر تعریف خاصی از آن متمرکزند، اما از این جهت

1. Scotland
2. ontological hierarchy
3. Brassier
4. single-level ontology
5. deep-relationalist
6. entity
7. a flat universe with no transcendence
8. Harman
9. Murdoch
10. Marston, Woodward, & Jones

متفق اند که شیوه‌های تفکر ذات‌گرایانه یا سلسله‌مراتبی و دوگانه‌انگار همچون سوژه/ابژه، ذهنیت/عینیت، انسان/طبیعت، اجتماعی/مادی، ساختار/عاملیت، جمع‌گرایی/فردگرایی، مطلق‌گرایی/نسبیت‌گرایی، و مانند آنها (تایر - بیکن^۱، ۲۰۱۰، ۳)، و به عبارتی استعلا و انفصال را نمی‌پذیرند. به بیان بولنز «... باید از یک هم‌ارزیِ مسطح بین ابژه‌ها و سوژه‌های مختلف، انسان‌ها و غیرانسان‌ها، مادیت‌ها و غیرمادیت‌ها^۲، نهادها و کنش‌ها، مانند یک میدان بازی واقعی و کاملاً هم‌تراز، آغاز کرد.» (بولنز، ۲۰۲۱، ۱۱) «باید دیدگاه خود را از تمرکز بر کنشگران، به سمت تمرکز بر شبکه‌ها تغییر دهیم.» (همان، ۷)

اولویت هستی‌شناختی در این تفکر، «رابطه» و «رابطه‌مندی» است (دوناتی، ۲۰۱۱، ۱۲-۲۵؛ دپلتو، ۲۰۱۳، ۱۷۰؛ سیمپسن^۳، ۲۰۲۰، ۵۵-۵۴؛ پاول، ۲۰۱۳، ۱۹۴-۱۸۹). هستی‌شناسی مسطح، «واقعیت» را امری رابطه‌ای و چندگانه می‌داند؛ واقعیت‌های مختلف درهم‌تنیده‌اند و با هم وجود دارند و اگرچه هرکدام واقعی‌اند اما قدرت تأثیرگذاری متفاوتی دارند (لا، ۲۰۰۴، ۸۳، به نقل از: شریف‌زاده، ۱۴۰۰، ۱۳۸). بر این اساس، واقعیت همیشه نتیجه پیشایندهی رابطه‌مندی‌های چندگانه^۴ است (بیونز، دوینولد و ون‌آشه^۵، ۲۰۲۱، ۱۱۲؛ اسمیت^۶، ۲۰۰۳، ۸۱؛ دوناتی، ۲۰۱۱، ۱۰۸؛ دپلتو، ۲۰۱۳، ۱۷۷). در چنین دیدگاهی، نقطه تمرکز علوم اجتماعی از خود سوژه‌ها و ابژه‌ها، به سمت رابطه‌مندی و شرایط ظهور آنها تغییر می‌کند. دیوئی و بنتلی که از مهمترین پیش‌آهنگان شکل‌گیری دیدگاه‌های رابطه‌ای هستند معتقدند «هیچ انفصال رادیکالی بین مشاهده‌شده [ابژه] و مشاهده‌کننده [سوژه]، و همچنین بین نام‌گذاری‌شده و نام‌گذاری، وجود ندارد. مشاهده‌شده و مشاهده‌کننده در سازمانی تنگاتنگ قرار دارند» (دیوئی و بنتلی، ۱۹۴۶، ۵۰۵).

رابطه بین عامل اجتماعی و جهان، رابطه بین سوژه و ابژه مجزا از یکدیگر نیست، بلکه یک رابطه متقابل هستی‌شناسانه و به مثابه بخشی از شبکه گسترده‌تری از روابط (لاتور،

1. Thayer-Bacon
2. materialities and immaterialities
3. Simpson
4. contingent outcome of multiple relationalities
5. Beunen, Duineveld, & Van Assche
6. Smith

۲۰۰۷) است. هستی‌شناسی مسطح با رد مفاهیم ذات‌گرا مانند «سوژه» و «ابژه»، آن‌ها را به صورت «موجودیت»‌هایی رابطه‌ای بازتعریف می‌کند: «ویژگی‌های همه موجودیت‌ها از موقعیت‌های آنها در شبکه [روابط] ناشی می‌شود» (مرداک، ۱۹۷۷، ۷۳۸) و «هر موجودیت دارای روابط درونی [بازیر موجودیت‌ها] و روابط بیرونی با سایر موجودیت‌هاست» (دپلتو، ۲۰۱۳، ۱۷۷). این پژوهشگران تفاوت‌های موجودیت‌ها را ناشی از «رابطه‌مندی» آن‌ها می‌دانند؛ نه ذات و «مرتبه/درجه»^۲ و نه «نوع»^۳. به گفته شاب^۴ (۲۰۱۳، ۱۹۷۴) «آنچه سوژه را از سوژه، سوژه را از ابژه، یا ابژه را از ابژه متمایز می‌کند، «شبکه روابط» است و نه جوهر^۵. ذات^۶ یا ماهیت^۷». بولنز (۲۰۲۱، ۶) نیز تأکید می‌کند «این شبکه‌های متعدد نیروها، ذرات، و اتصال‌های بین انسان‌ها و غیرانسان‌ها، و بین ابژه‌ها و سوژه‌ها است که در درجه نخست اهمیت قرار دارد، و نه جوهر و ذات».

با این حال، در مورد «رابطه‌مندی» موجودیت‌ها، معتقدند که «این هستی‌شناسی، موجودیت‌ها را صرفاً از نظر رابطه‌مندی آن‌ها تعریف نمی‌کند؛ در این دیدگاه [هم] چگونگی ارتباط موجودیت‌ها با یکدیگر مهم است، ... [و هم این‌که] موجودیت‌ها فرمی دارند که قابل تقلیل به این روابط نیستند» (آش، ۲۰۲۰، ۳۵۸). رابطه‌مندی موجودیت‌ها صرفاً به معنای ارتباط متقابل آنها با یکدیگر نیست، بلکه آنها هم‌باش/هم‌بود^۸ند؛ یعنی همدیگر را تعریف می‌کنند و با همدیگر در طول زمان تکوین^۹ می‌یابند (بیون و همکاران، ۲۰۲۱، ۱۱۳). به عبارتی روابط درونی و بیرونی موجودیت‌ها، از نوع باهم‌کنشی/تبادلی^{۱۰}

1. sub-entity
2. degree
3. kind
4. Schaab
5. substance
6. essence
7. nature
8. co-exist
9. co-evolve
10. transactional

۱۱. از نظر دیونی و بنتلی (۱۹۴۵ و ۱۹۴۶)، سازماندهی پژوهش‌ها بر اساس سه دیدگاه کلی انجام می‌شود: دیدگاه خود-کنشی (self-actional) یا ذات‌گرا (شامل جبرگرا و اراده‌گرا)، دیدگاه میان‌کنشی (interactional) یا مبتنی بر معامله (deal)، و دیدگاه باهم‌کنشی (transactional) یا مبتنی بر باهم‌کنش/تبادل/مبادله (transaction). آن‌ها با انتقادهایی که بر کاستی‌های دو دیدگاه نخست وارد می‌کنند، پژوهش راستین را پژوهشی می‌دانند که مبتنی بر دیدگاه باهم‌کنشی باشد. لاتور

(دیوئی و بنتلی، ۱۹۴۵ و ۱۹۴۶؛ دپلتو، ۲۰۱۳، ۱۸۰-۱۷۷) است و نه میان‌کنشی^۱. (رویکرد باهم‌کنشی/تبادلی یعنی باهم‌دیدن چیزهایی که قبلاً منفصل از یکدیگر در نظر گرفته می‌شدند. ... چنانکه توصیف مسیر یک اشعه نور بدون در نظر گرفتن محیط آن اشعه نور، یک بیان ناقص است) (دیوئی و بنتلی، ۱۹۴۶، ۵۱۵).

بدین‌سان موجودیت‌ها خود پیکربندی‌هایی باهم‌کنشی^۲ (دپلتو، ۲۰۱۳، ۱۷۷) هستند؛ و «مرتبه/درجه» یا «مقیاس» (یا تفاوت و نابرابری) آن‌ها نیز در شبکه روابط و بر اساس «شدت روابط» بازتعریف می‌شود. «هستی‌شناسی مسطح، ... همه مقیاس‌ها و مرزهای پیشینی را رد می‌کند» (بولنز، ۲۰۲۱، ۶) و «ایده مقیاس‌های تودرتو^۳ به‌مثابه مفاهیم ازپیش مشخص را زیر سؤال می‌برد. ... نیاز به مفهوم‌پردازی مجدد مبانی هستی‌شناختی ... از مقیاس‌های تودرتو به سمت همبستگی‌های تودرتو^۴ است» (همان، ۸-۷). مرتبه/درجه یا مقیاس موجودیت‌ها دیگر «به صورت سلسله‌مراتبی مطرح نمی‌شود. بلکه به صورت نودهایی در مجموعه‌هایی رابطه‌ای^۵ است. این طول روابط^۶ است که تعریف‌کننده مقیاس است. ... اهمیت و ترکیب این روابط، درجه مقیاس را مشخص می‌کند» (داوودی و استرنج، ۲۰۰۹، ۳۶). به عبارتی، مقیاس بر حسب شدت ارتباطات متقابل بازتعریف می‌شود.

«از این منظر، تفاوت نه‌تنها هنوز وجود دارد، بلکه ممکن است از طریق مسطح کردن^۷

(۲۰۰۷) در مفهوم‌پردازی مشابه دیدگاه باهم‌کنشی، نظریه کنشگر-شبکه یا کنشگر شبکه‌ای (Actor-Network Theory) را مطرح می‌کند و دپلتو نیز عنوان ژرف‌رابطه‌گرایی (Deep-Relationalism) را برای چنین دیدگاهی به کار می‌گیرد. نهادگرایان (Institutionalists) نیز با تأکید بر مفهوم باهم‌کنش/تبادل/مبادله (transaction) در تحلیل‌های خود به طور ضمنی بر اهمیت چنین دیدگاهی اذعان دارند، با این تفاوت که خوانش محدودتری از آن را ارائه می‌دهند. آن‌ها ویژگی‌های یک مبادله را شامل «وابستگی‌های متقابل» بین طرف‌های مبادله، «عدم قطعیت‌ها»، و «دوام زمانی» مبادله می‌دانند. در یک مبادله، روابط عمیق بین طرف‌های اقتصادی در قالب قواعد حقوقی (و نه معامله کالاهای مادی) تنظیم می‌شود. به عبارتی، موجودیت هر یک از طرف‌ها، وابسته به قواعد ارتباطی (working rules) بین آنهاست و با هر تغییری در آن قواعد موجودیت‌ها نیز دستخوش تغییر می‌شوند.

1. interactional
2. fields of transaction
3. nested scales
4. nested associations
5. nodes in relational settings
6. length of relations
7. flattening

روابطِ دگرگون‌شونده، آشکارتر شود» (بولنز، ۲۰۲۱، ۶). باین حال «تفاوت و عدم برابری، جوهرِ یک ابژه یا سوژه خاص نیست، بلکه نتیجهٔ باهم‌کنش‌های مداوم است» (همان، ۵). «نابرابری، به جای اینکه مستقیماً بیانگر چیزی باشد، ناشی از شبکه‌ها و همبستگی‌های خاص ... است» (همان، ۶). بنابراین، اگرچه تمام کنشگران در یک زمین بازی قرار می‌گیرند، اما نمی‌توانند نقش برابر داشته باشند. همانطور که خواه‌ناخواه کنشگران قدرتمند، چه در قالب گفتمان قدرت و چه در قالب گونه انسانی در قیاس با سایر گونه‌ها، تأثیر بیشتری می‌گذارند. اینجاست که مفهوم قدرت و مفهوم مقیاس با یکدیگر پیوند می‌یابند.

هستی‌شناسی مسطح، چنانکه به طور کلی انفصال را نمی‌پذیرد، برداشت متفاوتی از زمان دارد و آن را نیز رابطه‌ای می‌بیند. از این دیدگاه، زمان امری درهم‌تنیده با سایر فرایندهای فضایی و اجتماعی (سیل، ۲۰۰۰، ۳۸۱) است. آنچه مطرح است فضا-زمان^۱ است و نه زمان منفصل و مستقل کرونولوژیکی^۲ (دوناتی، ۲۰۱۱، ۱۸۱-۱۸۰).

۳. ایده‌های کلیدی هستی‌شناسی مسطح

با مروری بر ادبیات موجود ایده‌های کلیدی هستی‌شناسی مسطح را می‌توان چنین بیان کرد: رد استعلا و تفوق هستی‌شناختی پیشینی. هستی‌شناسی مسطح، این ایده که واقعیت طبقه‌بندی شده یا بر سلسله‌مراتب از پیش مشخص استوار است، یا هرگونه منطق علی که نوعی علت را بر سایر موارد برتری دهد رد می‌کند؛ بنابراین، از خطای شی‌وارگی^۳ (تأکید بر ابژه متکی به ظرفیت‌های درونی خود) و خطای اراده‌گرایی^۴ (تأکید بر سوژه متکی به ظرفیت‌های درونی خود) می‌گریزد. چنین دیدگاهی حتی روابط همزمان افقی-عمودی را نیز نمی‌پذیرد و بر وجود شبکه‌ای از روابط تودرتو، همه‌جانبه و گسترده تأکید دارد.

تأکید بر «پییچیدگی»، «عدم قطعیت»، «رابطه‌مندی»، و فرایندهای ماریچی

1. space-time
2. chronological
3. the error/fallacy of reification
4. the error/fallacy of voluntarism

دیالکتیکی «شوند»^۱. این دیدگاه ادعا می‌کند جهان یک کل تکینه و یکپارچه از پیش مشخص^۲ نیست، بلکه سرشار از پیچیدگی‌ها و عدم قطعیت‌هاست. در اینجا، هر عملی به دیگری مربوط می‌شود که به نوبه خود، بستر را تغییر می‌دهد. این بستر اعمال دیگر را القا می‌کند تا به پیامدهای بعدی مرتبط شود. بنابراین برآمد/نتیجه نه تنها بسیار موقعیت‌مند^۳، بلکه به شدت غیرقابل پیش‌بینی و درهم‌تنیده می‌شود. این روابط بارها و بارها در جهات مختلف حرکت می‌کنند و با هم تکوین می‌یابند. این جهان‌های رابطه‌ای چندگانه به صورت پویا و موقعیت‌مند با جهان‌های دیگر مرتبط می‌شوند، و منجر به فرایندهای بسیار پیچیده، مداوم، و نامعلوم شوند می‌شوند.

فهم باهم‌کنشی از موجودیت‌ها، پدیده‌ها و روابط بین آنها. این دیدگاه، موجودیت‌ها را به‌عنوان شبکه‌ای تودرتو از روابط درهم‌تنیده پویا و تکوینی در نظر می‌گیرد. به عبارتی، ویژگی‌های موجودیت «الف» و «ب»، نه متکی به ذات و ظرفیت‌های درونی خودشان است و نه صرفاً حاصل میان‌کنش بین آنها. بلکه «الف» و «ب» هرکدام «پیکربندی‌هایی»^۴ متشکل از «اجزای درونی مرتبط به هم»^۵ اند و در سطحی دیگر، خودشان اجزای پیکربندی موجودیتی دیگر را تشکیل می‌دهند و همه این روابط با همدیگر در بستر فضایی و زمانی تکوین می‌یابند^۶. چنین فهمی پاسخگو به اصل «پیچیدگی» است. اگرچه، انسان‌ها با توجه به عقلانیت محدود خود، تنها بخشی از رابطه‌مندی‌های هستی را می‌توانند درک و توصیف کنند. برای مثال، ساختارها، مانند منابع مادی و فنی، خود پدیده‌های باهم‌کنشی حاصل از روابط بین بازیگران متعدد انسانی و غیرانسانی‌اند، و عاملیت‌ها نیز مانند انسان‌ها، تکنولوژی و رسانه‌ها موجودیت‌هایی باهم‌کنشی و حاصل شبکه‌های متعددی از

1. becoming
2. a pre-given, unified and singular whole
3. situational
4. configurations
5. components

۶. دیدگاه‌های باهم‌کنشی یا ژرف‌رابطه‌گرایانه، در صدد پاسخگویی به انتقادهای وارد بر دیدگاه‌های ذات‌گرا (خودکنشی) و رهیافت‌های میان‌کنشی/تعاملی (مانند نظریه‌های گیدنز، بوردیو، باسکار، آرچر) هستند. فرایندهای باهم‌کنشی (مانند روابط بین ساختارها و عاملان) بسیار پیچیده است و چنانکه دپلتو (۲۰۱۳، ۱۸۰) نیز به درستی به آن اذعان دارد، شرح چنین سازوکارهایی نیازمند نوشتاری جداگانه و تفصیلی است.

بازیگران اند که تمامی این روابط درهم تنیده، از جمله خود ساختارها و عاملیت‌ها، «باهم تکوین می‌یابند». در این دیدگاه حتی عاملیت انسانی نیز امری باهم کنشی بین تفکر و کنش، خودآگاه و ناخودآگاه، و بین ذهن و تن است.

رد مقیاس‌ها و تفاوت‌های پیشینی. هستی‌شناسی مسطح تفاوت موجودیت‌ها را امری از پیش تعیین شده نمی‌داند. این بدان معنا نیست که همه چیز یکسان و برابرند، بلکه بدین معناست که با وجود این که نقش نابرابر دارند اما به‌طور یکسان وجود دارند. هیچ موجودیتی، اعم از انسانی، مصنوعی یا طبیعی، ایده‌ای/نمادین یا فیزیکی، از شأن هستی شناختی بیشتری نسبت به سایرین برخوردار نیست. درحالی که برخی از آنها، مانند گفتمان قدرت یا گونه انسانی در قیاس با سایر گونه‌ها، ممکن است بیش از دیگران اثرگذار باشند؛ اما بدان معنا نیست که اینها واقعی‌ترند. این دیدگاه تفاوت بین موجودیت‌ها را ناشی از باهم‌کنش‌های درونی و بینابینی آنها، و به عبارتی، شدت این روابط می‌داند و بنابراین، «مقیاس» بر حسب «شدت ارتباطات متقابل و قدرت هم‌پیوندی‌های تودرتو» بازتعریف می‌شود.

به رسمیت شناختن مناسبات قدرت با منطق رابطه‌ای. هستی‌شناسی مسطح روابط قدرت را به رسمیت می‌شناسد و آن را تابعی از شدت هم‌پیوندی‌ها می‌داند. این دیدگاه بار دشی‌وارگی اجتماعی و اراده‌گرایی فردی، از مفهوم قدرت تمرکززدایی و آن را بازتعریف می‌کند؛ به عبارتی، هم ساختارها را دارای قدرت می‌داند و هم عاملیت را، و هم ارتباط قدرت با دانش را در قالب گفتمان‌ها به رسمیت می‌شناسد. از سویی، هم به قدرت گونه‌های انسانی باور دارد و هم به قدرت سایر گونه‌ها. بحران جهانی اخیر پاندمی کرونا که تمامی ابعاد زیست انسان‌ها و جوامع را دچار تحولی اساسی کرد، گواهی بر مدعای نظریه‌پردازان این دیدگاه است. هستی‌شناسی مسطح از این دیدگاه پشتیبانی می‌کند که تمام مناسبات قدرت پیشاینده هستند نه ضروری، و خود مبتنی بر شرایطی اند که آنها نیز پیشاینده اند (لاکلاو، ۱۹۹۰؛ روسکام، ۲۰۱۴). بنابراین، امکان دربرگیری صدهای سرکوب‌شده، دانش‌های محلی و غیررسمی، گفتمان‌های خاموش و حتی تغییر در

ائتلاف‌های گفتمانی و تغییر مناسبات قدرت وجود دارد.

۴. چرا هستی‌شناسی مسطح؟

«گاهی فراموش می‌شود که ممکن است لازم باشد پیچیدگی زیاد و غیرقابل پیش‌بینی بودن پدیده‌های اجتماعی را بپذیریم، نه اینکه هستی‌شناسی‌های اجتماعی بسازیم تا از این واقعیت زندگی اجتماعی اجتناب کنیم.» (دپلتو، ۲۰۱۳، ۱۷۰).

در این بند ابتدا ویژگی‌های دو سنت اصلی علوم اجتماعی با تفصیل بیشتری بیان می‌شود و سپس با مروری بر کوشش‌های نظری میانه‌گرا برای برقراری اتصال بین این دو سنت و کاستی‌ها و انتقادهای وارد بر آنها، دلایل مناسبت به‌کارگیری هستی‌شناسی مسطح به‌مثابه بنیان فلسفی پژوهش‌های همکاری‌رشته‌ای دسته‌بندی و تشریح می‌شود.

طبیعت‌گرایی که جریانی همبسته مدرنیته است، بر وجود واقعیت آبجکتیو بدیهی مستقل از سوژه شناسا و به‌کارگیری روش‌های شناخت پدیده‌های طبیعی برای شناخت پدیده‌های انسانی و اجتماعی تأکید دارد. در این سنت، پژوهشگر به‌عنوان ناظر بی‌طرف، داور و رمزگشا برای کشف واقعیت بیرونی محسوب می‌شود، از فراروایت‌ها در نظریه اجتماعی خود استفاده می‌کند، و دغدغه‌اش «انعکاس آینه‌ای و بازنمایی درست واقعیت»^۱ است. نظریه‌های متعلق به این سنت، با منطقی علی به دنبال توضیح علت‌های^۲ رویدادها و پدیده‌ها هستند.

سنت ضدطبیعت‌گرایی که همبسته جریان‌های پسامدرن است، مدعی است قاعده‌مندی‌های تجربی عام در علوم اجتماعی وجود ندارد و جهان اجتماعی باید از درون فهمیده شود نه آن‌که از بیرون توضیح داده شود. موضوع علوم اجتماعی اساساً شامل ابژه‌های معنادار^۳ است و هدف آن‌ها روشن‌سازی معنای این ابژه‌ها و ردیابی پیوندهای

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۲۰

دوره ۱۵، شماره ۳
تابستان ۱۴۰۲
پیاپی ۵۹

1. 'correctly' re-present reality
2. causal explanation
3. meaningful objects

مفهومی در بسترهایشان است. از این دیدگاه، باز-نمایی مستقیم واقعیت ممکن نیست؛ تمامی بازنمایی‌ها واسطه‌مند^۱ هستند و با واسطه‌های زبانی، گفتمانی و مانند آنها انجام می‌شوند. بنابراین، شناخت‌ها از یک امر بیرونی، قیاس‌ناپذیرند و هیچ معیاری برای داوری بین آنها نمی‌توان تعیین کرد. دغدغه اصلی این سنت، فهم تفسیری^۲ بسترمند است و پژوهشگر باید به تفسیر، تلخیص و ترجمه معانی در بسترهایشان بپردازد.

به دلیل کاستی‌ها و انتقادهای وارد بر این دو سنت، کوشش‌هایی برای اتخاذ موضعی میانه بین آنها و سایر تفکرهای دوگانه رایج در علوم اجتماعی صورت گرفته است. برخی پژوهشگران تلاش می‌کنند بین این سنت‌ها و زیرشاخه‌های آنها پیوند برقرار کنند؛ مانند پیوند بین سنت انتخاب عقلانی و ساختارگرایی، یا بین ساختارگرایی و فرهنگ‌گرایی. اما در چنین پژوهش‌هایی^۳ که عمدتاً به منظور افزایش انعطاف‌پذیری و جامعیت در برابر انتقادهای سنت پژوهشی رقیب صورت می‌گیرد و نه به منظور ایجاد یکپارچگی نظری^۴، وفاداری پژوهشگر به پیش‌فرض‌ها و اولویت‌های هستی‌شناسانه سنت خود حفظ نمی‌شود.

حال آن‌که در ترکیب رهیافت‌های نظری گوناگون آنچه باید مورد توجه قرار گیرد، توجه به موضع فلسفی و همخوانی پایه‌های هستی‌شناسانه آن‌هاست. بنابراین، این کوشش‌ها تبدیل به لفاظی و در بهترین حالت، یک «پل یک‌سر معلق»^۵ می‌شوند (سیل، ۲۰۰۰، ۳۷۶-۳۶۹). در این رویکردها، چنان‌که دیوئی و بنتلی (۱۹۴۶، ۵۱۲) می‌گویند «[هستی‌شناسی‌های] متمایز توسط شناخت‌شناسی‌ها به شکل‌های شبه‌تعاملی درآورده می‌شوند». در حالی که «جوهرهای متمایز هستی‌شناختی نمی‌توانند به یکدیگر نفوذ کنند» (شاب، ۲۰۱۳، ۱۹۷۴). آنچه نیز باید مدنظر داشت این است که «نظریه اجتماعی باید بر دغدغه‌های هستی‌شناسانه تمرکز کند و از مشغول شدن به بحث‌های شناخت‌شناسی

1. mediated

2. interpretative understanding

۳. برای اطلاعات تفصیلی در مورد این پژوهش‌ها نگاه کنید به: (سیل، ۲۰۰۰، ۳۷۶-۳۵۴).

4. theoretical integration

5. A cantilevered bridge

پرهیزد» (پلیزنت^۱، ۱۹۹۹، ۱۰۰).

از بین نظریه‌های میانه‌گرا، نظریه‌پردازی‌های منسجم‌تری که عمدتاً توسط گیدنز، بوردیو، باسکار و آرچر برای دوری از دوگانه‌انگاری و رد ذات‌گرایی در علوم اجتماعی انجام شده است نیز در معرض انتقادهای متعددی قرار گرفته‌اند که عمده آنها مربوط به «نحوه نظریه‌پردازی رابطه متقابل بین اولویت‌های هستی‌شناختی متمایز (مانند ساختار و عاملیت^۲، امر مادی^۳ و امر ایده‌ای/نمادین^۴)»، «تقدم شناخت‌شناسی بر هستی‌شناسی»، «کاستی‌های روش‌شناختی»، «بی‌توجهی به زمان یا تلقی مکانیکی از آن به عنوان امری بیرونی»، «ناتوانی در تشریح سازوکارهای پویایی‌ها و دگرگونی‌های اجتماعی و انسانی»، «گسست امر اجتماعی و تقلیل آن به چند موجودیت محدود»، و «نادیده‌انگاری موجودیت‌های غیرانسانی و فناوری» است.

در همین راستا «هستی‌شناسی مسطح» یا «هستی‌شناسی ژرف‌رابطه‌گرایانه» نیز به مثابه دیدگاهی میانه‌گرا، به شیوه خود از مشکلات نظریه‌های پیش‌گفته می‌گریزد. از جمله ره‌آورد‌های به‌کارگیری این دیدگاه به‌منزله بنیان فلسفی پژوهش‌های همکاری‌رشته‌ای در دوران کنونی، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

انسجام فلسفی پژوهش با توجه به بنیان‌های هستی‌شناسانه. پژوهش‌های علوم اجتماعی به‌طور عام و پژوهش‌های همکاری‌رشته‌ای در حوزه‌های تصمیم‌سازی و سیاست‌گذاری به‌طور خاص، به دلیل ترس از گم‌شدن در پیچیدگی‌های متافیزیکی و از دست دادن تمرکز بر مفاهیم عملی، از بحث‌های هستی‌شناسانه دوری می‌کنند (بولنز، ۲۰۲۱، ۷ و ۱۲) و عموماً رویکردی شناخت‌شناسانه دارند (شعبانی ورکی و بابادی، ۱۳۹۳، ۹). در حالی که به‌رغم ماهیت انتزاعی بحث‌های هستی‌شناسی، تغییرات انگاشتی ناشی از تفکر بر حسب هستی‌شناسی می‌تواند به‌طور قابل‌توجهی روی مشاهده، سازماندهی و کاربرست پژوهش تأثیرگذار باشد (بیون و همکاران، ۲۰۲۱، ۱۱۲). به‌کارگیری دیدگاه هستی‌شناسی مسطح

1. Pleasants
2. agency
3. material
4. ideal/symbolic

چارچوبی برای پیشبرد منسجم اصول فلسفی پژوهش فراهم می‌کند.

رفع دوگانه‌انگاری‌های هستی‌شناسانه و تناقض‌های ناشی از آن‌ها. با پذیرفتن این دیدگاه و قائل شدن اولویت هستی‌شناختی برای «رابطه» و «رابطه‌مندی»، نزاع بر سر اثبات اولویت‌های دوگانه و سنگربندی مکاتب رقیب در برابر یکدیگر به دلیل بنیادگرایی‌شان (حسین‌زاده یزدی و ملاباشی، ۱۳۹۹، ۹۲) فروکش می‌کند. در نتیجه، از مغالطه‌ها و ملغمه‌سازی‌های هستی‌شناختی و تناقض‌های ناشی از آنها (سیل، ۲۰۰۰، ۳۷۲ و ۳۷۶) جلوگیری می‌شود. همچنین مسئلهٔ چگونگی برقراری اتصال بین الویت‌های هستی‌شناختی متمایز در رویکردهای میانه‌گرا نیز رفع می‌شود.

توجه به پیچیدگی‌ها، پیوستگی‌ها، پویایی‌ها و عدم قطعیت‌های هستی‌شناسانه و شناخت‌شناسانه. به بیان دوناتی (۲۰۱۱، ۱۷۲)، «شرح چگونگی وقوع تغییرات اجتماعی مستلزم نظریه‌ای است که هم به خصلتِ رابطه‌ایِ واقعیتِ اجتماعی ... معطوف باشد و هم خود دانش را که رابطه بین مشاهده‌کننده و مشاهده‌شده است به‌منزله یک رابطه اجتماعی ببیند». هستی‌شناسی سطح چنین دیدگاهی فراهم می‌کند؛ درحالی‌که دغدغه اصلی هستی‌شناسی سطح، به رسمیت‌شناختن پیچیدگی‌ها، فرایندهای مداوم شوند و عدم قطعیت‌ها در سطح هستی‌شناسانه است، چارچوبی فلسفی برای درنظرگرفتن محدودیت‌ها (از جمله عقلانیت محدود) و رابطه‌مندیِ شناخت/دانش در سطح شناخت‌شناسانه و روش‌شناختی نیز فراهم می‌کند. همچنین می‌تواند به فهم سازوکارهای رابطه‌مندی و پویایی‌های جامعه‌ای از سطح ذهن انسان تا سطوح کلان ساختاری و نهادی و محیط بیوفیزیکی^۲ کمک کند. برونداد چنین درکی لزوم همکاری حوزه‌های دانشی، بازاندیشی پایه‌های فلسفی همکاری رشته‌ها با تأکید بر سطوح چندبعدی و چندلایه‌ای واقعیت، و پیوستگی و چندگانگی شناخت است.

مهیا ساختن فرانظریه‌ای منسجم برای گفت‌وگوهای همکاری‌رشته‌ای. بر اساس این دیدگاه هر فرد به فرد دیگر و به تمامی جنبه‌های جهان هستی پیوسته است. چنین مفهومی بر

1. connection/ connectivity/ connectedness

2. biophysical environment

پیوستگی فضازمان، پیوستگی درون‌نسلی و بین‌نسلی انسان‌ها، و پیوستگی گونه‌های انسانی و غیرانسانی، و در نتیجه، پیوستگی حوزه‌های مختلف دانشی با یکدیگر دلالت دارد و می‌تواند مهیاکننده گفت‌وگوهای همکاری‌رشته‌ای باشد. درحالی‌که پژوهش‌های همکاری‌رشته‌ای عموماً فاقد فرانظریه‌ای مدون‌اند (نبوی، ۱۳۹۵، ۷۲-۷۱) هستی‌شناسی مسطح با تمرکز بر ژرف‌رابطه‌گرایی هستی‌شناسانه مبنای نظری محکمی برای همکاری رشته‌ها فراهم می‌کند. همچنین با شرح فرایندهای اتصال و رابطه‌مندی شناخت و حوزه‌های دانشی، می‌تواند گامی مؤثر در جهت پوشاندن شکاف‌های التقاطی شناخت‌شناسانه و فهم بهتر موضوع‌های همکاری‌رشته‌ای باشد.

ایجاد بنیان دانشی برای بسط روش‌شناسی سیستماتیک برای همکاری رشته‌ای. در دوران کنونی اگرچه عمدتاً بر پیوستگی حوزه‌های دانشی، لزوم توجه به همه دانش‌های مرتبط، و مشارکت همه گروه‌ها تأکید می‌شود، اما روش‌شناسی منسجمی برای انجام این موارد طرح نشده است که قابلیت به‌کارگیری در هر بستری را نیز داشته باشد. به‌کارگیری اصول هستی‌شناسی مسطح می‌تواند بسترساز سازماندهی یک چارچوب روش‌شناختی یکپارچه (لاتور، ۲۰۰۷، ۲۰۱-۲۰۰؛ دیوئی و بنتلی، ۱۹۴۵، ۲۲۹-۲۲۸؛ آرچر، ۲۰۲۰، ۱۴۱) شود و گامی مؤثر در جهت رفع آشفتگی‌های روشی همکاری‌رشته‌ای و شکل‌گیری فرارشته‌ها باشد.

کمک به شکل‌گیری فرارشته‌ها. هستی‌شناسی مسطح گامی در جهت فرارشته‌ای شدن است زیرا به جای تمرکز بر همکاری و ترکیب رشته‌ها، بنیان‌های فلسفی این همکاری (شعبانی ورکی و بابادی، ۱۳۹۳، ۱۷) را اساساً به شیوه‌ای یکپارچه بازتعریف می‌کند. بر این اساس، حوزه‌های دانشی متعدد در یک فرایند هم‌افزایی در حرکتی مارپیچی-دیالکتیکی به صورت سیستماتیک با روش‌شناسی منسجم به یکدیگر می‌پیوندند و فرارشته‌های جدید شکل می‌گیرند.

پاسخگویی به دغدغه‌های انتقادی درباره قدرت، دربرگیرندگی جامعه‌ای و محیط‌زیستی. از مهمترین ره‌آورد‌های هستی‌شناسی مسطح، کمک به ادبیات انتقادی و بازاندیشانه است (بیونن و همکاران، ۲۰۲۱، ۱۱۸). درحالی‌که این دیدگاه هم‌راستا با دگرگونی‌های نظری

دوران جدید (همچون پسامدرنیسم) است و دغدغه‌های آنها را در بر می‌گیرد، اما مکملی بر آنها و کاستی‌هایشان است. هستی‌شناسی مسطح با تأکید بر پیوستگی تمام جنبه‌های جهان هستی و عدم قطعیت‌های فزاینده آن به‌ویژه در دوران کنونی، بنیان‌های نظری لازم برای افزایش دربرگیرندگی موجودیت‌ها^۱ خواه مادی و خواه ایده‌ای/نمادین را فراهم می‌سازد و بحث قدرت را به آنها پیوند می‌زند. بحران‌های جهانی اخیر مربوط به شیوع ویروس کرونا و چالش‌های تغییرات آب‌وهوایی گواهی بر مدعاهای این دیدگاه است (بولنز، ۲۰۲۱، ۸ و ۱۱). این دیدگاه، خوانش جدید و سیالی از «قدرت» به‌منزله «شبکه‌ای از روابط و موجودیت‌های شبکه‌ای» طرح می‌کند. چنین خوانشی با دوری‌جستن از تصلب و شی‌وارگی قدرت، هم به فهم سازوکارهای پویای قدرت در رابطه با دانش، ساختارها و عاملان کمک می‌کند و هم تغییر شرایط اجتماعی را همواره امکان‌پذیر می‌داند.

۵. پیش‌فرض‌های بنیادین هستی‌شناسی مسطح در قیاس با پیش‌فرض‌های هم‌ارز در

سنت‌های اصلی علوم اجتماعی

پیش‌فرض‌های بنیادین هستی‌شناسی مسطح را می‌توان بر اساس مطالعات کنونی به شرح زیر استخراج کرد. برای روشن‌تر شدن بحث، این مفاهیم در قیاس با پیش‌فرض‌های هم‌ارز آنها در سنت‌های طبیعت‌گرایی و ضدطبیعت‌گرایی قرار می‌گیرند. از آنجایی که یکی از مسائل حاصل از بی‌توجهی پژوهش‌ها به بنیان‌های هستی‌شناسانه، ابهام و آشفتگی در استفاده از مفاهیم بدون توجه به ریشه‌های فلسفی‌شان است، برون‌داد ضمنی این بحث تشریح تمایز مفاهیمی مانند تکثر و چندگانگی، تنوع و ناهمگنی، نسبیّت و پیش‌ایند، میان‌کنش و باهم‌کنش است که غالباً به جای یکدیگر به کار می‌روند.

۱-۵. اصل چندگانگی و ناهمگنی

۱. این موجودیت‌ها شامل انسان‌ها (به‌صورت درون‌نسلی و بین‌نسلی) و غیرانسان‌ها (از جمله ساختارها، فناوری، و گونه‌های زیستی غیرانسانی) هستند که ابعادی مادی (material) و ایده‌ای/نمادین (ideal/symbolic) دارند. برای مثال، هستی‌شناسی مسطح هم ساختارهای مادی را در نظر می‌گیرد و هم ساختارهای ایده‌ای/نمادین (از جمله فرهنگ و گفت‌وگو) را؛ هم ابعاد ایده‌ای/ذهنی/اروان‌شناختی عاملان انسانی را می‌بیند و هم تأثیرگذاری بدنمندی/تانگنی (embodiment) آن‌ها را.

پیش‌فرض روش‌های متعارف در سنت طبیعت‌گرایی، مبتنی بر «تکینگی/یگانگی»^۱ (لا، ۲۰۰۴، به نقل از شریف‌زاده، ۱۴۰۰) است، بدین معنا که واقعیت امری یگانه و مطلق است که به‌عنوان ابژه‌ای آنجایی باید توسط سوژه اینجایی کشف شود، گرچه ممکن است برداشت‌های متفاوتی از آن وجود داشته باشد. به‌عبارتی معتقد به وجود پیشینی واقعیت مطلق یا حقیقتی^۲ است که باید در جهت کشف آن حرکت کرد.

ضدطبیعت‌گرایی و هستی‌شناسی مسطح در این امر اتفاق نظر دارند که «واقعیت اصولاً [امری] ثابت یا یگانه نیست» (شریف‌زاده، ۱۴۰۰، ۱۳۳). اما راه خود را از یکدیگر جدا می‌کنند. ضدطبیعت‌گرایی، مبتنی بر «تکثر»^۳ است، و با تأکید بر ذهنیت‌گرایی فردی^۴، واقعیت را امری متکثر و منفصل می‌بیند. یعنی واقعیت در نزد سوژه‌های مختلف، متفاوت، کاملاً از هم گسیخته، و قیاس‌ناپذیر است و هرکدام از این واقعیت‌ها باید در بستر خود مورد تفسیر و معناکاوای قرار گیرند. از منظر هستی‌شناسی مسطح، نه تکینگی/یگانگی کامل وجود دارد نه تکثر/گسیختگی کامل. وضعیت چیزی بین تکینگی و تکثر است؛ آنچه وجود دارد، «چندگانگی»^۵ (لاتور، ۲۰۰۷، ۲۶۰؛ لا، ۲۰۰۴، ۶۲-۶۱ به نقل از: شریف‌زاده، ۱۴۰۰، ۱۲۹ و ۱۳۹) است. چندگانگی ناظر بر این است که اگرچه سوژه‌های شناسا ممکن است واقعیت‌های متفاوتی دریافت کنند اما این واقعیت‌ها به‌صورت شبکه‌هایی درهم‌تنیده به هم متصل‌اند و با یکدیگر همپوشانی و تداخل دارند. چنان‌که ضدطبیعت‌گرایی بر قیاس‌ناپذیری تأکید دارد، در هستی‌شناسی مسطح بحث قیاس (پذیری/ناپذیری) بی‌معنا می‌شود و آنچه اهمیت می‌یابد رابطه‌مندی واقعیت‌هاست.

به همین صورت، طبیعت‌گرایی معتقد به «همگنی»^۶ و یکدستی واقعیت است، درحالی‌که ضدطبیعت‌گرایی و هستی‌شناسی مسطح آن را رد می‌کنند. ضدطبیعت‌گرایی بر

1. singularity
2. truth
3. plurality
4. individual subjectivism
5. multiplicity
6. homogeneity

«تنوع»^۱ واقعیت‌های منفصل تأکید دارد، و هستی‌شناسی مسطح بر «ناهمگنی»^۲ واقعیت‌های متعدد به هم متصل. بنابراین از منظر هستی‌شناسی مسطح «چندگانگی» و «ناهمگنی» هم بر به هم پیوستگی واقعیت‌ها دلالت دارد و هم بر نامتقارن بودن آنها. نامتقارن بودن به طور ضمنی نشان‌دهنده قدرت و مقیاس واقعیت‌ها و تابعی است از «شدت رابطه‌مندی یا شبکه‌مندی» هر یک از آنها.

۲-۵. اصل پیشایند

طبیعت‌گرایی مبتنی بر «ضرورت»^۳ (لاکلاو، ۱۹۹۰، ۱۹) است؛ یعنی واقعیت، امری ضروری‌الوجود و قطعی، معین، بالفعل، و مستقل از سوژه‌شناسا است که در جهان بیرونی موجود است. این پیش‌فرض، ایده‌باوری را رد می‌کند. در مقابل، ضدطبیعت‌گرایی مبتنی بر «نسبیت»^۴ است؛ یعنی واقعیت را امری ایده‌ای می‌داند که متکی بر ذهنیت‌های فردی و قیاس‌ناپذیر است. هستی‌شناسی مسطح با قرارگیری در موضعی میانه، بر اصل «پیشایند» تأکید دارد (دوناتی، ۲۰۱۱، ۱۸۰). از این دیدگاه، واقعیت امری فراتر از ایده‌ها و ذهنیت‌های سوژه‌هاست. پیشایند علاوه بر اینکه ناظر به فرایندهای ذهنی شناختی سوژه است، شرایط و عوامل محیطی پیرامونی، عدم قطعیت‌ها و پیامدهای ناخواسته^۵ کنش‌ها و تأثیر متعاقب آنها بر کنش‌های بعدی را نیز در نظر می‌گیرد. به عبارتی، پیشایندی بودن بدین معناست که واقعیت وابسته به عوامل درهم‌تنیده ساختاری و عاملیتی، ایده‌ای و مادی، و فضلمان‌مند^۶ است که اغلب نیز تأثیر دقیق هرکدام از آنها را نمی‌توان به طور مجزا تشخیص داد.

۳-۵. اصل رابطه‌مندی باهم‌کنشی^۷ یا ژرف‌رابطه‌مندی^۸

1. diversity
2. heterogeneity
3. necessity
4. relativity
5. unintended consequences
6. spatio-temporal
7. transactional relationality
8. deep-relationality

طبیعت‌گرایی و ضدطبیعت‌گرایی هر دو دیدگاه‌هایی ذات‌گرا و به‌عبارتی «خودکنشی»^۱ اند که ویژگی‌های موجودیت‌ها را ناشی از ظرفیت‌های درونی‌شان می‌دانند (دیوئی و بنتلی، ۱۹۴۶، ۵۱۲). هستی‌شناسی مسطح با رد مفاهیم ذات‌گرایی مانند جوهر، ذات، ماهیت، و علت (شاب، ۲۰۱۳، ۱۹۷۴)، و بازتعریف رابطه‌ای مفاهیمی همچون سوژه، ابژه، واقعیت و موجودیت (دپلتو، ۲۰۱۳، ۱۷۰؛ بولنز، ۲۰۲۱، ۶)، بر این تأکید دارد که همه موجودیت‌ها پدیده‌هایی رابطه‌ای‌اند. هستی‌شناسی مسطح، این «رابطه‌مندی» را به‌صورت «باهم‌کنشی» (دیوئی و بنتلی، ۱۹۴۶، ۵۱۶-۵۱۴) تعریف می‌کند که دپلتو (۲۰۱۳، ۱۷۷-۱۸۴) آن را با عنوان «ژرف‌رابطه‌ای» می‌خواند؛ بدین معنا که برای مثال، ویژگی موجودیت «الف» برآمده^۲ از رابطه‌اش با موجودیت «ب» است و هرگونه تغییر در رابطه بین آنها منجر به تغییر ویژگی‌های هر دو موجودیت «الف» و «ب» خواهد شد. به عبارتی، موجودیت «الف» و «ب» «به‌هم‌پیوسته‌اند»^۳، «هم‌بود/هم‌باش‌اند»^۴ و «با هم تکوین می‌یابند»^۵. این‌گونه «رابطه‌مندی» هم «بین دو موجودیت» و هم «بین زیرموجودیت‌های هر موجودیت» برقرار است. تعریف باهم‌کنشی از رابطه‌مندی موجودیت‌ها، ناظر بر پویایی مداوم [و گرچه نامحسوس] موجودیت‌ها و فرایندهای مستمر «شوند» است. چنین تعریفی بستری مناسب برای شرح پویایی‌های جامعه‌ای و انسانی مهیا می‌کند.

هستی‌شناسی مسطح، مانند نظریه ساخت‌یابی، دیدگاه‌های میان‌کنشی/میان‌ه را نیز رد می‌کند. در دیدگاه‌های میان‌کنشی موجودیت‌هایی مانند ساختار و عاملیت می‌توانند به‌طور مستقل و بر اساس ظرفیت‌های درونی‌شان بر یکدیگر عمل کنند و اثری/معلولی ایجاد کنند که این نیز به‌نوعی دیدگاهی ذات‌گراست (دیوئی و بنتلی، ۱۹۴۶، ۵۱۲-۵۱۱؛ دوناتی، ۲۰۱۱، ۱۸۰-۱۸۱). هستی‌شناسی مسطح معتقد است ساختار و عاملیت، با یکدیگر تعامل نمی‌کنند؛ زیرا، از یک سو، ساختارها خود برآیند باهم‌کنش موجودیت‌های

1. self-actional
2. emergent properties
3. inter-connect
4. co-exist
5. co-evolve

مختلف‌اند و از سوی دیگر، رابطه‌عاملان با ساختارها از طریق فرایندهای پیچیده‌شناختی انجام می‌شود و نه تأثیرگذاری مستقیم ساختارها بر عاملان. به بیان دیپلتو (۲۰۱۳، ۱۸۰) «هیچ رابطه علی ساده یا مستقیمی بین یک الگوی اجتماعی (ساختار/نهاد) و یک فرد وجود ندارد. ... کنش‌های انسانی [عاملیت] ما، از ادراک ما از ابژه‌ها [ساختارها] ناشی می‌شوند، نه از خود ابژه‌ها [ساختارها].»

۴-۵. اصل «فکت‌بودگی واقعیت»^۱ یا «درهم‌تنیدگی واقعیت-شناخت»

چنان‌که بیان شد، سنت طبیعت‌گرایی معتقد به وجود واقعیتِ تکینه بیرونی، و به عبارتی، حقیقتِ مطلق است و هدف نهایی دانش/شناخت را کشف و باز-نمایی مستقیم و آینه‌وارِ حقیقت می‌داند. یعنی ابژه و سوژه کاملاً از هم مجزا هستند و واقعیت در برابر شناخت قرار می‌گیرد. در مقابل، واقعیت نزد ضدطبیعت‌گرایی همان شناخت‌های قیاس‌ناپذیر و مجزای سوژه‌هاست: یعنی وجود واقعیت - شناخت‌های متکثر و منفصل. از این دیدگاه، بازنمایی هیچگاه مستقیم نیست، همواره امری واسطه‌مند است، و واسطه‌های شناخت نیز اموری ایده‌ای و ذهنی‌اند. بنابراین واقعیت‌های متکثر باید معناکاوای شوند.

از دیدگاه هستی‌شناسی مسطح، در هیچ حوزه‌ای به «امر واقع» دسترسی مستقیم نداریم (کراوس، ۲۰۱۹، ۹۴؛ آرچر، ۲۰۲۰، ۱۴۸) و درک ما از واقعیت، واسطه‌مند^۲ است. اما بر خلاف ضدطبیعت‌گرایی، واسطه‌های شناخت را صرفاً زبانی و گفتمانی (ایده‌ای/نمادین) در نظر نمی‌گیرد؛ بلکه واسطه‌های بدنی/تنی^۳ را نیز لحاظ می‌کند. این دیدگاه، از «شناخت» در مقابل «واقعیت» بحث نمی‌کند، بلکه معتقد است که آنها «واقعیت-شناخت» های درهم‌تنیده و چندگانه‌ای‌اند که از جهت حقیقت و کذب مقایسه نمی‌شوند اما از جهت مهمتری قیاس‌پذیرند: از جهت قدرت و استحکام شبکه‌ای آنها

1. factuality/factness of reality

۲. برای اطلاعات بیشتر در مورد واسطه‌مندی ایده‌ای و مادی شناخت، نگاه کنید به: (ترفیت، ۱۹۹۶ و ۲۰۰۴؛ هابرد و کیچن، ۲۰۱۱؛ مک‌کورمک، ۲۰۰۵ و ۲۰۰۸؛ سیمپسن، ۲۰۲۰).

3. embodiment

۴. چنان‌که بیان شد در سیر تحول تفکر پساساختارگرا و شکل‌گیری جریان‌های پساساختارگرای رابطه‌ای، علاوه بر تحلیل‌های بازنمودی و گفتمانی، مادیت و بدنمندی اهمیت مجدد می‌یابند و خوانش دیالکتیکی جدیدی از آنها انجام می‌شود. برای نمونه نگاه کنید به: (مک‌کورمک، ۲۰۰۸؛ منشی‌زاده، ۱۴۰۰)

(شریف‌زاده، ۱۳۹۹، ۲۱۹). بنابراین هستی‌شناسی مسطح معتقد به «واقعیت مطلق از پیش موجود» یا «واقعیت‌های متکثر منفصل» نیست؛ آنچه وجود دارد «واقعیت‌های چندگانه به هم پیوسته» ایست که حاصل «فرایندهای شناختی به هم پیوسته و واسطه‌مند ایده‌ای و مادی» است. هستی‌شناسی مسطح این تعبیر خود از واقعیت را «فکت» می‌نامد که هم «معنا» (ایده) را دربرمی‌گیرد و هم «فراتر از معنا» (ماده) را.

۵-۵. اصل «بستر مندی زمان»^۱ یا «فضا-زمان مندی»^۲

در طبیعت‌گرایی، زمان نسبت به بستر اجتماعی، امری گسسته و بیرونی محسوب می‌شود. آنچه مطرح است، «زمان استاندارد شده کرونولوژیکی/تسلسلی»^۳ است که رویدادها و پدیده‌ها در طول آن رخ می‌دهند. در ضدطبیعت‌گرایی، زمان تبدیل به امری نسبی می‌شود و «اتساع زمان»^۴ (دوناتی، ۲۰۱۱، ۱۸۱-۱۸۰) رخ می‌دهد. زمان و فضا درهم تنیده و امری ایده‌ای - ذهنی می‌شوند، که این فضا - زمان‌ها متنوع و منفصل و قیاس‌ناپذیرند. در برداشت ضدطبیعت‌گرایی از زمان «جوامع تاریخ را به شیوه‌ای نسبتاً پراکنده و، به اصطلاح، از منظری خارج از تاریخ می‌سازند» (دوناتی، ۲۰۱۱، ۱۹۱).

هستی‌شناسی مسطح، زمان را بستر مند می‌بیند: زمان وجودی مستقل ندارد بلکه آمیخته با فضا و بستر جامعه‌ای^۵ است، یعنی زمان تاریخی - جامعه‌ای (دوناتی، ۲۰۱۱، ۱۸۰-۱۸۱؛ بولنز، ۲۰۲۱، ۷). درک از زمان مقتضی بستر است و بالتبع تاریخ به معنای تاریخ روابط جامعه‌ای و فضا - زمان خاص آنهاست. این فضا - زمان‌ها چندگانه و به هم متصل‌اند که هم ذهنی/ایده‌ای و هم مادی‌اند. از انتقادهای هستی‌شناسی مسطح بر دیدگاه‌های میان‌کنشی این است که در این دیدگاه‌ها به سبب تقلیل «روابط جامعه‌ای» به «میان‌کنش»، «زمان» به «رویداد» فروکاسته می‌شود؛ و «تغییر اجتماعی تبدیل به مجموعه‌ای نامعین از رویدادهای کوتاه مدت، تکی، سلیقه‌ای و شناور می‌شود و این تصور

1. temporalization of time
2. spatio-temporality
3. the 'standardized' time of chronology
4. dilated time
5. societal context

را ایجاد می‌کند که ما اکنون با جامعه‌ای بدون تاریخ^۱ مواجهیم» (دوناتی، ۲۰۱۱، ۱۹۱). در حالی که از دیدگاه هستی‌شناسی مسطح، این رویدادها را نه به‌مثابه نوسانات محض، بلکه به‌منزله واقعیت‌های رابطه‌مند می‌توان فهمید.

۶. جمع‌بندی

«هستی‌شناسی مسطح» که معادل «هستی‌شناسی افقی»، «هستی‌شناسی تک‌سطحی»، «هستی‌شناسی شبکه‌ای» و «هستی‌شناسی ژرف‌رابطه‌گرا» ست، شیوه‌های تفکر ذات‌گرا یا سلسله‌مراتبی و دوگانه‌انگار، و به‌عبارتی هرگونه استعلای پیشینی و انفصال، را رد می‌کند. آنچه در این دیدگاه اولویت می‌یابد، «رابطه»، «رابطه‌مندی» و «به‌هم‌پیوستگی» است. واقعیت، موجودیت‌ها و پدیده‌ها، به‌طور عمیقاً رابطه‌ای بازتعریف می‌شوند: کنشگران واقعیت، هرکدام خود از یک سو، پیکربندی‌هایی متشکل از شبکه‌ی درهم‌تنیده‌ی روابط بین زیرمجموعه‌هایشان‌اند، و از سوی دیگر، زیرمجموعه‌ای از پیکربندی‌های گسترده‌ترند. به عبارت دیگر، واقعیت یعنی «شبکه‌ای از کنشگران شبکه‌ای به‌هم‌پیوسته». از این دیدگاه، ما به «امر واقع» دسترسی مستقیم نداریم و واقعیت و شناخت درهم‌تنیده‌اند. شناخت نیز امری رابطه‌مند و واسطه‌مند است و حوزه‌های دانشی عمیقاً به‌هم‌پیوسته‌اند. بنابراین، آنچه که باید در شناخت مورد توجه قرار گیرد، درنظر داشتن واسطه‌های مادی و ایده‌ای شناخت، کنشگران ناهمگن انسانی و غیرانسانی، عدم قطعیت‌ها، بسترمندی فضالزمانی، و همچنین لزوم همکاری حوزه‌های دانشی است. هستی‌شناسی مسطح به جای تمرکز بر همکاری و ترکیب رشته‌ها، بنیان‌های فلسفی این همکاری را اساساً به شیوه‌ای یکپارچه بازتعریف می‌کند. بر این اساس، حوزه‌های دانشی متعدد در یک فرایند هم‌افزایی در حرکتی مارپیچی-دیالکتیکی به صورت سیستماتیک با روش‌شناسی منسجم به یکدیگر می‌پیوندند و این می‌تواند مقدمه شکل‌گیری فرارشته‌ها باشد.

1. a society 'without history'

به‌رغم ماهیت انتزاعی بحث‌های هستی‌شناسی، تغییرات انگاشتی ناشی از تفکر بر حسب هستی‌شناسی سطح، به‌ویژه در دوران پیچیدگی‌های فزاینده کنونی و پس‌پاندمی کرونا، می‌تواند به‌طور قابل‌توجهی بر روی مشاهده، شناخت، سازمان‌دهی، کنش‌ها و کاربست‌ها اثرگذار باشد. چنین رویکردی، هم در حوزه علوم اجتماعی و انسانی که با درک پدیده‌ها سروکار دارند، و هم در حوزه تصمیم‌سازی و سیاست‌گذاری عمومی که به تجویز می‌پردازند، بایسته و شایسته به‌کارگیری است. به‌کارگیری هستی‌شناسی سطح کمک می‌کند پژوهشگران علوم اجتماعی و انسانی و همچنین حرفه‌مندان حوزه تصمیم‌سازی و سیاست‌گذاری بیاموزند، از یک سو با توجه به پیچیدگی و به‌هم‌پیوستگی جهان هستی، و سازوکارهای درهم‌تنیده و پویای فضا-زمان‌مندی‌عاملان انسانی، بستر نهادی-گفتمانی، و محیط بیوفیزیکی، و از سوی دیگر، با توجه به محدودیت‌های ناگزیر انسانی (عقلانیت محدود)، در چه دنیای پیش‌سایندی و پیچیده‌ای عمل می‌کنند. اگرچه چنین رویکردی می‌تواند منجر به پیچیده‌تر شدن فرایند درک و تصمیم‌سازی شود، اما پژوهشگران و حرفه‌مندان را بیش از پیش آگاه می‌کند که باید از ساده‌سازی بیش از حد واقعیت که منجر به درک ناقص و تصمیم‌سازی‌های بخشی، چندپاره، ناقص و جزءنگر می‌شود که تحقق نیز نمی‌یابند بپرهیزند، روابط بین فاکتورها و موجودیت‌های متعدد در این میدان عمل را در نظر بگیرند، و با توجه به چنین پویایی‌هایی، تجویزهایی پویا نیز داشته باشند. تکمیل بحث‌های فلسفی مربوط به هستی‌شناسی سطح (ژرف‌رابطه‌گرایی) و به‌کارگیری آن در رشته‌ها و حوزه‌های مختلف دانشی، در گام بعدی، نیازمند تشریح بنیان‌های شناخت‌شناسانه و تدوین چارچوب روش‌شناختی آن در پژوهش‌هایی جداگانه و تفصیلی است.

منابع

ابراهیمی کوشک‌مهدی، سمیه؛ آهنچیان، محمدرضا؛ و حسینقلی‌زاده، رضوان (۱۴۰۰). ارزیابی نظریه‌پردازی در مطالعات مدیریت آموزشی بر اساس معیارهای بین‌رشته‌ای. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۳(۴)، ۳۰-۱. doi: 10.22035/isih.2021.374

اشرفی، اکبر؛ و فلاحی سیف‌الدین، علی (۱۳۹۱). واقع‌گرایی انتقادی، برون‌رفت از دوگانه پوزیتیویسم و هرمنوتیک. فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل، ۵(۱۸)، ۹-۴۶.

بابادی، امین؛ شعبانی ورکی، بختیار؛ امین‌خندقی، مقصود؛ و کرمی، مرتضی (۱۳۹۷). تعهدات فرارشته‌ای در برنامه درسی دانشگاهی. دوفصلنامه نظریه و عمل در برنامه درسی، ۶(۱۲)، ۵-۴۲.

حسینی، محمدرحیم (۱۳۸۹). در آمدی به روش‌شناسی تلفیقی در پژوهش‌های میان‌رشته‌ای علوم اجتماعی. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۲(۴)، ۱۵۳-۱۳۷. doi: 10.7508/isih.2010.08.007

حسین‌زاده یزدی، مهدی؛ و ملاباشی، سیدمحمسن (۱۳۹۹). نقد کتاب فلسفه علوم اجتماعی؛ به‌سوی پراگماتیسم. پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، ۲۰(۵)، ۷۳-۹۶. doi: 10.30465/crtls.2020.5377

سیدی‌فرد، سیدعلی (۱۴۰۰). درباب روش علمی و دانش اجتماعی. پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، ۲۱(۷)، ۷۵-۹۶. doi: 10.30465/crtls.2021.37724.2325

شریف‌زاده، رحمان (۱۴۰۰). سیاست هستی‌شناسانه در جهان‌های چندگانه نقد و بررسی کتاب: After Method: Mess in Social Science Research (پساروش؛ آشفتگی در پژوهش علوم اجتماعی). پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، ۲۱(۷)، ۱۱۹-۱۴۱. doi: 10.30465/crtls.2021.35564.2191

شریف‌زاده، رحمان (۱۳۹۹). نقدی بر کتاب فهم علم اجتماعی از چشم‌انداز نظریه کنش‌گر شبکه. پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، ۲۰(۵)، ۱۹۹-۲۲۱. doi: 10.30465/crtls.2020.5382

شعبانی ورکی، بختیار؛ و بابادی، امین (۱۳۹۳). تکثر رشته‌ای؛ علیه فهم رایج از همکاری رشته‌ها. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۷(۱)، ۱-۲۵. doi: 10.7508/isih.2015.25.001

شعبانی ورکی، بختیار؛ بابادی، امین؛ امین‌خندقی، مقصود؛ و کرمی، مرتضی (۱۳۹۶). "برنامه درسی فرارشته‌ای" مبتنی بر تحلیل لایه‌ای علی: مفروضه‌های فلسفی، دلالت‌ها و مدلی برای آموزش. دوفصلنامه مطالعات برنامه درسی آموزش عالی، ۸(۱۶)، ۷-۳۴.

دانشپور، زهره عبدی (۱۳۸۷). درآمدی بر نظریه‌های برنامه‌ریزی با تأکید ویژه بر برنامه‌ریزی شهری. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.

فاضلی، نعمت‌اله؛ و کوشکی، فاطمه (۱۳۹۵). رشته‌ای، بینارشته‌ای و پسارشته‌ای؛ تغییر الگوهای رشته‌ای در زبان‌شناسی. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۹(۱)، ۲۴-۱. doi: 10.22035/isih.2017.243

منشی‌زاده، آرزو (۱۴۰۱). سیر تحوّل تعین بدن در معماری: از بدن وارگی تا بدن پدیداری. صغه، ۳۲(۱)، ۲۰-۵. doi: 10.52547/sofeh.32.1.5

نبوی، سید عبدالامیر (۱۳۹۵). مطالعات میان‌رشته‌ای و تکثر روش‌شناختی: برخی ملاحظات و پیشنهادها. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۸(۲)، ۷۴-۵۷. doi: 10.22035/isih.2016.216

نجاریان، پروانه (۱۳۹۵). تبیین ویژگی‌های فلسفی نظریه پیچیدگی و استلزامات آن در برنامه درسی. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۸(۴)، ۱۳۷-۱۰۵. doi: 10.22035/isih.2016.231

ویسکامب، تام (۱۳۹۵). به سوی یک هستی‌شناسی افقی معماری (مترجمان: پویان روحی و شانای ظهرایی). تهران: انتشارات کسری.

Archer, M. S. (1995). *Realist social theory: The morphogenetic approach*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9780511557675

Archer, M. S. (2010). Morphogenesis versus structuration: on combining structure and action. *The British journal of sociology*, 61 (1), 225-252. doi: 10.1111/j.1468-4446.2009.01245.x

Archer, M. S. (2013). Collective reflexivity: A relational case for it. In C. Powell, Dépelteau, F. (Ed.), *Conceptualizing relational sociology: Ontological and theoretical issues* (pp. 145-161). New York: Palgrave Macmillan. doi: 10.1057/9781137342652_9

Archer, M. S. (2020). The morphogenetic approach; critical realism's explanatory framework approach. In P. Róna, Zsolnai, L. (Ed.), *Agency and causal explanation in economics* (pp. 137-150). Cham: Springer. doi: 10.1007/978-3-030-26114-6_9

Ash, J. (2020). Flat ontology and geography. *Dialogues in Human Geography*, 10(3), 345-366. doi: 10.1177/2043820620940052

Beunen, R., Duineveld, M., & Van Assche, K. (2021). Flat ontology and evolving governance: consequences for planning theory and practice. *disP-The Planning Review*, 57(2), 112-123. doi: 10.1080/02513625.2021.1981017

Bhaskar, R. (1978). *A realist theory of science*. New York: Harvester Press.

Bhaskar, R. (1998). *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*. London: Psychology Press.

Boelens, L. (2021). A flat ontology in spatial planning. *disP - The Planning Review*, 57(2), 4-15. doi: 10.1080/02513625.2021.1981006

Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9780511812507

- Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice*. Stanford: Stanford University Press.
- Brassier, R. (2015), Deleveling: Against 'Flat Ontologies'. In Channa van Dijk et al. *Under Influence - Philosophical Festival Drift* (pp. 64-80). UK: Omnia.
- Burkitt, I. (2016). Relational agency: Relational sociology, agency and interaction. *European journal of social theory*, 19(3), 322-339. doi: 10.1177/1368431015591426
- Davoudi, S., & Strange, I. (2009). *Conceptions of space and place in strategic spatial planning*. London: Routledge. doi: 10.4324/9780203886502
- DeLanda, M. (2006). Deleuzian social ontology and assemblage theory. In M. Fuglsang, Sorensen, B. M. (Ed.), *Deleuze and the Social* (pp. 250-266). Edinburgh: Edinburgh University Press. doi: 10.3366/edinburgh/9780748620920.003.0013
- DeLanda, M. (2016). *Assemblage theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press. doi: 10.1515/9781474413640
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1987). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Dépelteau, F. (2013). What is the direction of the "relational turn"? In C. Powell, Dépelteau, F. (Ed.), *Conceptualizing relational sociology: Ontological and theoretical issues* (pp. 163-185) New York: Palgrave Macmillan. doi: 10.1057/9781137342652
- Dewey, J., & Bentley, A. F. (1945). A terminology for knowings and knowns. *The Journal of Philosophy*, 42(9), 225-247. doi: 10.2307/2019897
- Dewey, J., & Bentley, A. F. (1946). Interaction and transaction. *The Journal of Philosophy*, 43(19), 505-517. doi: 10.2307/2019771
- Dixon, D. P., & Jones III, J. P. (2004). Poststructuralism. In N. C. J. James S. Duncan, Richard H. Schein (Ed.), *A companion to cultural geography* (pp. 79-107). Oxford: Blackwell Publishing Ltd. doi: 10.1002/9780470996515.ch7
- Donati, P. (2011). *Relational sociology: A new paradigm for the social sciences*. New York; London: Routledge. doi: 10.4324/9780203860281
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Harman, G. (2011). The road to objects. *continent.*, 1(3), 171-179.
- Hubbard, P., & Kitchin, R. (2011). *Key thinkers on space and place*. California; London: SAGE Publications. doi: 10.1111/j.1745-5871.2013.00756.x
- Kraus, B. (2019). Relational constructivism and relational social work. In S. Webb (Ed.), *The Routledge Handbook of Critical Social Work* (pp. 93-104). Oxon; New York: Routledge. doi: 10.4324/9781351264402-9
- Laclau, E. (1990). *New reflections on the revolution of our time*. London; New York: Verso.

- Latour, B. (1986). The powers of association. In J. Law (Ed.), *Power, action and belief: a new sociology of knowledge?* (pp. 264-280). Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Latour, B. (2007). *Reassembling the social: An introduction to actor-network theory*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Lorimer, H. (2005). Cultural geography: the busyness of being more-than-representational'. *Progress in Human Geography*, 29(1), 83-94. doi: 10.1191/0309132505ph531pr
- Marston, S. A., Woodward, K., & Jones, J. P. (2007). Flattening ontologies of globalization: The Nollywood case. *Globalizations*, 4(1), 45-63. doi: 10.1080/14747730701245608
- McCormack, D. P. (2005). Diagramming practice and performance. *Environment and Planning D: Society and Space*, 23(1), 119-147. doi: 10.1068/d51j
- McCormack, D. P. (2008). Geographies for moving bodies: Thinking, dancing, spaces. *Geography Compass*, 2(6), 1822-1836. doi: 10.1111/j.1749-8198.2008.00159.x
- McFarlane, C. (2013). Relational sociology, theoretical inhumanism, and the problem of the nonhuman. In C. Powell, Dépelteau, F. (Ed.), *Conceptualizing relational sociology: Ontological and theoretical issues* (pp. 45-66). New York: Palgrave Macmillan. doi: 10.1057/9781137342652.0006
- Murdoch, J. (1997). Inhuman/nonhuman/human: actor-network theory and the prospects for a nondualistic and symmetrical perspective on nature and society. *Environment and Planning D: Society and Space*, 15(6), 731-756. doi: 10.1068/d150731
- Pleasants, N. (1999). *Wittgenstein and the idea of a critical social theory: A critique of Giddens, Habermas and Bhaskar*. London; New York: Routledge. doi: 10.4324/9780203056059-5
- Powell, C. (2013). Radical relationism: A proposal. In C. Powell, Dépelteau, F. (Ed.), *Conceptualizing relational sociology: Ontological and theoretical issues* (pp. 187-207). New York: Palgrave Macmillan. doi: 10.1057/9781137342652_11
- Powell, C., & Dépelteau, F. (2013). Introduction. In C. Powell, Dépelteau, F. (Ed.), *Conceptualizing relational sociology: Ontological and theoretical issues* (pp. 1-12). New York: Palgrave Macmillan. doi: 10.1057/9781137342652.0003
- Roberts, J. M. (2001). Realistic spatial abstraction? Marxist observations of a claim within critical realist geography. *Progress in Human Geography*, 25(4), 545-567. doi: 10.1191/030913201682688931
- Roskamm, N. (2015). On the other side of "agonism": "The enemy," the "outside," and the role of antagonism. *Planning Theory*, 14(4), 384-403. doi: 10.1177/1473095214533959
- Schaab, G. L. (2013). Relational ontology. In A. Runehov, Oviedo, L. (Ed.), *Encyclopedia of Sciences and Religions* (pp. 1974-1975). Dordrecht: Springer. doi: 10.1007/978-1-4020-8265-8_847
- Scotland, J. (2012). Exploring the philosophical underpinnings of research: Relating ontology and epistemology to the methodology and methods of the scientific, interpretive, and critical research paradigms. *English language teaching*, 5(9), 9-16. doi: 10.5539/elt.v5n9p9

Sil, R. (2000). The foundations of eclecticism: The epistemological status of agency, culture, and structure in social theory. *Journal of Theoretical Politics*, 12 (3), 353-387. doi: 10.1177/0951692800012003005

Simpson, P. (2020). *Non-representational theory*. Oxon; New York: Routledge. doi: 10.4324/9781315148007

Smith, R. G. (2003). Baudrillard's nonrepresentational theory: Burn the signs and journey without maps. *Environment and Planning D: Society and Space*, 21 (1), 67-84. doi: 10.1068/d280t

Thayer-Bacon, B. (2010). A pragmatist and feminist relational (e)pistemology. *European Journal of Pragmatism and American Philosophy*, 2 (II-1). doi 10.4000/ejppap.948

Thrift, N. (1996). *Spatial formations*. London: SAGE Publications. doi: 10.4135/9781446222362

Thrift, N. (2004). Summoning life. In P. Cloke, Crang, P., Goodwin, M. (Ed.), *Envisioning Human Geographies* (pp. 81-103). London: Routledge. doi: 10.4324/9780203784495

